Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Sciences

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 53, Ağustos 2021, s. 126-153

ISSN: 2149-0821 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/SOBIDER.52039>

Dr. Öğr. Üyesi Adem ERYİĞİT

Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, eryligit81@hotmail.com

Arş. Gör. Mehmet Ali BAŞAK

Ottawa Üniversitesi, Kanada, mbasak@uottawa.ca

COVID-19 SÜRECİNDE İNANÇ VE İBADET

COVID-19 PANDEMİSİNİN MÜSLÜMANLARIN İNANÇ VE GÜNLÜK İSLAMÎ YAŞANTILARINA ETKİSİ

Özet

İnsanoğlu, tarih boyunca deprem, sel, hortum, tsunami ve salgın hastalıklar gibi çeşitli felaket ve musibetlerle karşı karşıya kalmıştır. Meydana gelen felaketler, bazen birçok insanın ölümüne ya da bir bölgeden başka bölgelere göç etmesine, bazen de insanların çeşitli fiziksel ve ruhsal hastalıklara maruz kalmalarına sebep olabilmektedir. Bu felaketler, insanın bilgi, irade ve gücünün üzerinde olduğundan, insanların bu felaketlere karşı koyma veya önceden tespit etme ve ona hazırlıklı olma yönünde yeterince başarılı olamadıkları görülmektedir.

Bu olağanüstü felaket ve musibetlerden birisi de kısa sürede dünyayı saran ve istisnasız bütün insanları olumsuz yönde etkileyen Covid-19 salgınıdır. İnsan hayatının her alanını etkileyen bu virüs, birçok insanın hayatını kaybetmesine sebep olmakla beraber, insanlarda meydana getirdiği korku ve endişe nedeniyle tedavi edilmesi zor psikolojik rahatsızlıklara sebep olmuştur. İnsanların yaşadıkları felaketler karşısında mukavemet gösterebilmeleri ve başa çıkabilmeleri için öncelikle yaşanan bu süreci anlamlandırabilmeleri gerekmektedir. Bu bağlamda dinî inanç ve ibadetler, yaşanan süreçten etkilenen alanlardan olmakla beraber, dinî inanç ve ibadetlerin başa gelen felaketleri anlamlandırma ve onlarla başa çıkma konusunda etkili olduğu genellikle öne sürülen görüşlerdendir.

Bu çalışmada Covid-19 pandemi sürecinin insanların dini inanç, ibadet ve günlük İslamî yaşantıları üzerindeki etkisi ve pandeminin neden olduğu sorunlar karşısında dinî inanç ve ibadetlerin olumlu ya da olumsuz etkileri incelenmiştir. Bu amaçla Türkiye’de farklı illerde yaşayan bireylerden seçkisiz yöntemle yaklaşık 1200 katılımcı ile online anket yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kelam, Din Sosyolojisi, Covid-19, İnanç, İbadet, Günlük İslamî Yaşantı

BELIEF AND WORSHIP DURING COVID-19

THE IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON RELIGIOUS BELIEF, WORSHIP, AND EVERYDAY ISLAMIC LIFE

Abstract

Throughout history, humankind has faced various disasters and calamities such as earthquakes, floods, tornadoes, tsunamis, and epidemics. These disasters either have caused the death of many people or forced them to migrate from one place to another. They also have led to various physical and mental illnesses. Since these disasters are above human knowledge, will, and power, it is seen that people are not successful enough to resist or predict and prepare for these disasters. One of these extraordinary disasters and calamities is the Covid-19 epidemic that has surrounded the world in a short time and negatively affects all people without exception. Coronavirus, which affects all aspects of human life, not only has caused many people to die but also has led to psychological disorders that are difficult to treat due to the fear and anxiety it creates in people. In this context, although religious beliefs and worship are among the areas affected by the pandemic, religious beliefs and worship are among the phenomena that are generally claimed to be effective in making sense of and coping with the disasters that come to the fore. In this study, an online survey with approximately 1200 participants from different provinces in Turkey has been conducted to examine the effects of the Covid-19 pandemic on religious belief, worship, and everyday Islamic life.

Keywords: Kalam, Sociology of Religion, Covid-19, Faith, Worship, Everyday Islam

1. GİRİŞ

İnsanlık tarihi boyunca hastalıklar hayatın bir gerçeği olarak hep var olmuştur. Özellikle salgın hastalıklar farklı dönemlerde varlığını sarsıcı bir biçimde hissettirmiştir. Bunun sonucu olarak da milyonlarca insan hayatını kaybetmiştir. Toplumun geniş bir kesimini veya tamamını etkileyen salgınlar sosyal hayatı derin bir şekilde etkilemiştir. Dünya Sağlık Örgütü’ne (WHO) göre pandemi, “dünya çapında veya çok geniş bir alanda meydana gelen, uluslararası sınırları aşan ve genellikle çok sayıda insanı etkileyen bir salgın” olarak tanımlanmaktadır (Kelly, 2011, s. 540). Pandemi sürecine maruz kalan insanların sosyo-ekonomik hayatlarında olumsuzluklar baş gösterdiği gibi psikolojik ve dini anlamda da problemlerle karşılaşabilmektedirler. Bu anlamda yakın tarihte ortaya çıkan influenza, Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS) ve Middle East Respiratory Syndrome (MERS) gibi hastalıklar

bu tür pandemilere örnek olarak verilebilir. Günümüzde de insanlar, yine dünya çapında bir pandemiyle karşı karşıya kalmışlardır. 2019 yılının sonlarına doğru ortaya çıkan 2020 yılının başlarından beri hızlıca yayılan bu virüs, Covid-19 olarak adlandırılmaktadır. İlk olarak Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan ve daha sonra tüm dünyaya hızlı bir şekilde yayılan Covid-19 tüm dünyada etkisini şiddetli bir biçimde göstermiştir. Dünya Sağlık Örgütü, Mart 2020'de yapmış olduğu açıklamada Covid-19'un ilk olarak Aralık ayında Çin'de tespit edilmesinden sonra çok kısa bir süre içerisinde yüzden fazla yere yayıldığını açıklamıştır. (World Health Organization, WHO, 2020).

Covid-19 insanların günlük hayatlarında değişikliği zorunlu kılmış ve onları sosyal, siyasal, ekonomik ve psikolojik boyutlarda etkilemiştir. 11 Mart 2020 tarihinden itibaren Türkiye'de de görülmeye başlayan salgının ülke çapında çok ciddi etkileri olmuştur. Türkiye'de salgının ilk görülme tarihinden hemen sonra ilk, orta ve liselerde eğitim-öğretime ara verilmiştir. Ülke genelinde önce hafta sonları daha sonra ise daha uzun süreli sokağa çıkma yasakları getirilerek insanların evlerinde kalmaları sağlanmıştır. Böylece insanların alışlageldik günlük hayatlarında oldukça ani ve uzun süreli değişiklikler meydana gelmiştir. Nisan ayından itibaren toplu ibadetlerin ve Cuma namazlarının camide toplu kılınmasına ara verilmesiyle Müslümanların günlük dini ibadetlerinde de önemli değişiklikler olmuştur.

Bu sürecin insanların inanç, ibadet ve günlük İslamî yaşantılarını ne yönde etkilediği ve bu dönemde insanların din ve dinî ritüellere yaklaşımlarında ne tür değişimler olduğu incelenmesi gereken önemli bir husustur. Bununla beraber insanların Covid-19 pandemisinin neden olduğu psikolojik sarsıntı ve sorunlar karşısında bu sorunları anlamlandırma ve bu sıkıntılarla başa çıkma konusunda; dinî inanç, ibadet ve kavramlardan (kader, ceza, imtihan, ecel, kanaat, tevekkül gibi) faydalanıp faydalanmadıkları incelenmesi gereken başka bir husustur. Bu çalışmada Covid-19 pandemi sürecinin insanların dini inanç ve yaşantıları üzerindeki etkisi ile dinî inanç ve ibadetlerin pandemi sürecinin neden olduğu olumsuz etkiler karşısında bir anlamlandırma, başa çıkma ve direnç gösterme gibi olumlu etkilere neden olup olmadığı incelenecektir.

1.1. Covid-19 ve Dini İnançlar

Musibet ve felaketlerin sebep olduğu problemlere ve ortaya çıkardığı bireysel ve toplumsal olumsuz sonuçlara sosyal bilim alanlarında çalışmalar yapan araştırmacıların kayıtsız kalması mümkün değildir. Felaketlerin sebep olduğu bireysel ve toplumsal değişimin analizi sosyal bilim uzmanları arasında giderek önem kazanmaktadır. Sosyologlar felaketlerin toplumsal yönünü ele alırken psikologlar da bu hadiselerin bireylerin ruh sağlığına etkilerini anlamaya yönelik araştırmalar yapmışlardır. Fakat bu araştırmaların çoğunda -özellikle Batı'da yapılan çalışmalarda- dini inanç ve tutumların felaketlerin anlamlandırılması ve kötü etkilerine karşı direnç gösterebilmelerindeki etkileri yeterli derecede ele alınmamıştır. Bu durum bu yönde yapılacak çalışmalara ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir (Köse ve Küçükcan, 2006, s. 26).

Dünya'yı ve Türkiye'yi derinden etkileyen Covid-19 virüsü sadece çok sayıda can kaybı ve ekonomik kayıplara neden olmakla kalmamış, aynı zamanda toplum psikolojisini de birçok yönden olumsuz surette etkilemiştir. İnsanların her gün görsel ve yazılı medyada takip ettikleri virüsün hızla yayılması, durdurulamaması ve yakın çevrelerinden insanların ansızın virüs nedeniyle hayatını kaybetmesi gibi korku ve kaygı verici birçok haber, bireylerin bilinçaltında "ölüm korkusu", "belirsizlik", "istikbal endişesi" ve "güvensizlik" gibi duyguları ortaya çıkarmıştır. Ayrıca virüsün yayılmasının önünün alınamayacağı, virüsün bazı uluslararası

güçler tarafından icat edildiği ve bu virüsle insanlığın çok kötü bir geleceğe sürüklendiği gibi virüsle ilgili insanlar arasında yayılan popüler ve yarı bilimsel tartışma ve söylentiler, insanlardaki korku, belirsizlik, çaresizlik ve yalnızlık duygularını tırmandırmıştır.

Bu tür durumlar, hem bireysel hem de toplumsal ruh sağlığını tehdit eder hale gelmektedir. Bu da kaygı verici bir durumdur. Çünkü insanların karşılaştıkları felaketleri açıklayamamaları ve anlamlandıramamaları onları bir isyana, fiziksel ve ruhsal çöküntüye sürükleyebilmektedir. İnsan yaşadığı olayları bazı nedenlere bağlayarak açıklamaya çalışır. Özellikle kendi iradesi ve beklentisi dışında gelişen olaylarda bu durum daha çok gözlemlenir (Hastie,1984, s.44). Birey olayları bir sebep ve anlamlandırma içerisinde açıklamakla belirsizlik ve bilinmezliği izale ederek dünyayı güvenle yaşam sürdürülebilir bir yere dönüştürmek ister (Miner ve McKnight,1999, s.274). Bireylerin Covid-19 gibi musibetlerin başlarına geldiği süreci anlama ve açıklama biçimleri üzerinde toplumsal koşullar, inanç durumları ve diğer bir kısım faktörler etkili olmaktadır. Bu tip durumlarda bireylerin düşüncelerinde hem çevresel faktörler ve doğal etkenleri önemseyen seküler bir bakış hem de kutsal kavram ve sembollere dayanan dinî bir anlamlandırma bulunabilir.

Din ve Allah inancı, yüce bir güce dayanma ve metafizik referansların felaketlere uğrayan bireyler için taşıdığı anlam burada önem kazanmaktadır. İnanç bir şeye gönülden bağlanmayı ve iman etmeyi ifade eder. İman kelimesi, güven duygusu içinde tasdik etmek ve inanmak anlamına gelir (İbn Manzûr, 1990, s.21; el-Fîrûzâbâdî, 2008, s.74; Topaloğlu ve Çelebi, 2010, s.154). Kökeni olan “emn”, korkunun zıddını ifade eder(İsfehânî, s.30; ez-Zebîdî, 1965, s.30). Bu anlamda Allah’a iman etmiş bir insan, her şeye gücü yeten ve mutlak güç sahibi bir yaratıcının varlığını bilerek başına gelen musibet ve felaketlerde kontrolsüz ve kendi haline bir süreç yaşamadığını düşünür. Psikolojik olarak kendisini rahatlatır. Manevi olarak bir destek ve dayanak noktası bulur (Tarhan, 2009 s.51). Musibetler karşısında sabır, tevekkül ve ibadet¹ ile bir metanet kazanır. İnancının gereği olarak her an kendisine yakın hissettiği ve her duasına cevap vereceğini bildiği Allah’a dua ve ibadetle sığınır.² Zorluklara karşı dayanma gücü elde eder. Musibetler sebebiyle yaşanan ölümler karşısında ahiret inancı sayesinde daha dirayetli ve mütevekkil bir duruş sergiler. Din psikologlarına göre felaketleri algılama, açıklama, kabullenme ve başa çıkma davranışlarında özellikle dinî inanç, tutum ve davranışların önemli bir etkisi vardır (Köse ve Küçükcan, 2006, s. 19).³ Dinî inançlar, inanmış insana bir bakış açısı ve yaklaşım biçimi sağlar. Bu nedenle insanlar olayları açıklarken bu bakış açısı ve yaklaşım biçimini gösteren din temelli bir terminoloji kullanır. İnanan insan açısından yaşanan olayların ortaya çıkışı, kaynağı ve arkasındaki esas güce ait açıklamayı anlamlı hale getiren şey dinî içerikli kavramlardır.

¹ “Ey iman edenler! Sabır ve namazla yardım dileyin. Şüphesiz Allah sabredenlerin yanındadır.” Bakara, 2/153.

² “... Biz ona (insana) şah damarından daha yakınız.” Kâf, 50/16-17; “Kullarım, sana beni sorarlarsa bilsinler ki ben, muhakkak onlara pek yakınam. Beni çağıran, bana dua eden kişiye çağırdığı, dua ettiği anda icabet ederim. Artık onlar da benim çağırma koşunlar, bana inansınlar da doğru yolu bulsunlar.” Bakara, 2/186

³ Bela ve musibetler karşısında dinî ve manevi değerlerin önemi ile ilgili bir çalışma için bkz. Mehmet Müftüoğlu, "Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Bela ve Musibetler Karşısında İnsanın Durumu ve Manevi Değerlerin Önemi", *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi*, 5 (Nisan 2020): 8-27.

İnançlı bireyler, musibetleri anlamlandırma ve bu zor süreçle başa çıkma hususunda, başlarına gelen olaylarla ilgili olarak kader⁴, imtihan, ceza, ecel, kanaat ve tevekkül gibi bazı dinî kavramları çokça kullanırlar. İslam alimleri insanların iradeleri dışında başlarına gelen musibetleri çeşitli şekillerde yorumlamışlardır. İnsanların başına gelen acılar, sıkıntılar ve felaketler *kötülük problemi* olarak ele alınmış, kelimelerinde “âlâm (acılar)”, “avd ve ta’vîd (karşılıksız acıların telafisi)”, “ta’dil ve tecvir” gibi başlıklar altında incelenmiştir. Batıda da Allah’ın iyi ve adil olduğunu savunan teolojilerde *teodise(theodicy)* kavramıyla ifade edilmiştir.⁵ Kötülük problemine ilişkin soruların yanıtında ateistler Allah’ın varlığını inkâr ederken (Berger, 2017, s. 96), bazı ilkel din ve mitolojilerde Allah’ın adaleti inkar edilmiştir. Mecûsiler ya da Maniheiztler ise iyiliği yaratan ve kötülüğü yaratan olmak üzere iki ilah inancına yönelmişlerdir (eş-Şehristânî, 1993, s. 277). İslam kelamında ise Allah’ın tek ve Kâdir-i Mutlak olduğu, aynı zamanda adil ve merhametli oluşu; evrendeki hiçbir olgunun bu hakikate gölge düşürmeyeceği itikadı benimsenmiştir (Ardoğan, 2015, s.35).

İlk bakışta kötülük gibi görünen musibet ve felaketlerin açıklanması hususunda İslam kelimacıları çeşitli görüşler ortaya koymuşlardır.⁶ Onlara göre, kötü olarak görülen olgular, kötülük olması amacıyla var edilmemiştir. Bilakis onlar, bir yandan daha büyük hayırların ve erdemlerin gerçekleşmesine diğer yandan da hayrın farklı mertebeleriyle fark edilmesine hizmet etmektedir (Ardoğan, s.39). İmam Mâturîdî, Kâdî Abdülcebbar gibi birçok kelimacı, İnsanların başına gelen musibetleri bazen Allah’ın insanları imtihan etmesiyle açıklar. Bunun dayandığı deliller olarak da Kur’an’ın şu ayetleri: “Biz sizi biraz korku, biraz açlık ve biraz mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltmeyle imtihan edeceğiz. Sabredenleri müjdele!” (Bakara, 2/155) “Her can ölümü tadacaktır. Denemek için sizi kötü ve iyi durumlarla imtihan ederiz. Sonunda bize geleceksiniz”(Enbiya, 21/35) ayetleri öne sürülür. Onlara göre, Allah’ın acı ve ıstırap vermesi, kulların bu durumdan ibret alması ve sınanması içindir (Mâturîdî, 1979, s.108; Kâdî Abdülcebbar, 1962, s.27).

Yine bazı musibet ve felaketler de İslam inancı açısından; insanların haddi aşmaları, Allah’a isyan etmeleri ve günah işlemede ileri gitmeleri sebebiyle onları cezalandırmak için verilmiştir. Lut kavminin üzerine taş yağdırılması (Hûd, 11/82-83), Nuh tufanı (Lokman, 24/14) ve Ad kavmine kasırga gelmesi (el-Hâkka, 69/6-8) Kur’an’da zikredilmiş ceza şeklindeki musibetlerden bazılarıdır.⁷ Bu musibetlerde insanlar kendi iradeleri ile işledikleri kötülüklerin neticesi olarak yaşanmıştır. Ayrıca Kur’an, hadis ve İslam âlimlerinin görüşleri bağlamında musibetler ve hikmetleriyle ilgili şu çıkarımlar yapılabilir: Bu tür musibetler aynı zamanda bu musibetleri görenler ve sonradan gelen nesiller için Allah’ın kudreti karşısında acizliklerini anlamaya vesile olabilir. Musibet insanın olgunlaşmasına katkı sağlayabilir, maneviyatı güçlendirebilir, sabretme erdeminin gelişmesine vesile olabilir, musibete sabretme günahlara

⁴ Kader inancı ve felaketlerle ilgili bir çalışma için bkz. M. Zeki Aydın-Adem Esen, “Türkiye’de Deprem Zararlarının Çok Olması ile Kader İnancı Arasındaki İlişki”, *Diyanet İlmî Dergi*, 1997, cilt 33, sayı 3, ss. 59-74.

⁵ Kötülük problemi üzerine etraflı kelâmî bir inceleme için bkz. Metin Özdemir, *İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi*, Furkan Kitaplığı, 2001

⁶ Kelam okullarının bu konudaki görüşleri için bkz. Hulusi Arslan, “Doğal Felaket ve İstıraplar Konusunda Kelamcıların Görüşleri” *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 2 / 2 (Ekim 2002): 19-34 .

⁷ Kur’an’da geçmiş kavimlerin başlarına gelen helaketlerle ilgili geniş bir çalışma için bkz. Zeki Tan, *Kur’an’a Göre Geçmiş Kavimlerin İnkırazında Ma’siyetin Rolü*, Kitap Neşriyat-Dağıtım, Ankara, 2011, s. 51-158.

kefarete olabilir, monoton bir yaşamı hareketlendirir, doğadaki düzenin bozulmasını hatırlatır, nimetlerin kıymetinin bilinmesini sağlar ve insanı tefekküre sevk eder.

Şüphesiz kader inancı da Müslümanların yaşadığı sıkıntılı süreçleri anlama ve açıklama hususunda önemli bir argümandır. Birçok Müslüman yaşadıkları musibetlerin Allah'ın takdiri olduğuna inanır ve sıkıntılar karşısında tevekkül etmeye çalışır. Geçmişte yaşanmış sıkıntılara böyle bir bakış elbette insanda bir itminan oluşturacaktır. Ancak Kader inancı ve tevekkül anlayışı bir denge içerisinde olmalıdır. Bu denge sağlanamazsa kader inancı insanı tedbirsizlik ve yanlış tevekkül düşüncesine yönlendirebilir (Bilmen, 1959, s. 234; Eryiğit, 2019, s. 804).

1.2. Covid-19 ve Günlük İslami Yaşantılar

Son birkaç yılda, musibetlerde ve doğal afetlerde dinin rolü ve bu tür olayların dini yaşam üzerindeki etkileri üzerine araştırmalara ilginin arttığı görülmektedir. Bazı araştırmacılar felaketler sırasında ve sonrasında dinlerin olumlu bir rol yüklediğini, felaketlerin dini yaşamı olumlu yönde biçimlendirdiğini vurgulamaktadır. Diğerleri ise dinin düşük risk algısına yol açabileceğini, felaketlerin dini yaşamı olumsuz yönde etkileyeceğini ve bu tür olaylar karşısında insanda kaderci bir tutum yaratabileceğini ifade etmektedir (İmil, 2020; Karakaş, 2020; Köse ve Küçükcan, 2006; Müftüoğlu, 2020; Kaplan ve diğ., 2020). Covid-19 ilk ortaya çıkışından itibaren tüm dünyaya hızla yayılarak, yalnızca bir sağlık krizi olarak kalmamış, beraberinde insanların günlük yaşamlarında hızlı ve önemli değişiklikler meydana getirmiş ve getirmektedir. Etkileri şu anda dünyanın tüm coğrafi bölgelerinde hissedilen Covid-19; fiziksel izolasyon, seyahat kısıtlamaları, küresel olarak uygulamaya konulan karantina önlemleri gibi nedenlerden dolayı hem çoğu ulusal ekonomide daralmalara neden olmakta hem de insanların gerek iş gerekse sosyal yaşantılarını evleri ile sınırlı kılmaktadır. Birçok ülkede işsizlik oranlarını kayda değer bir seviyede artırmakta ve onlarca yıldır süregelen küresel tedarik zincirlerini bozmaktadır. Kapalı işletmeler, okullar ve kampüsler gibi sonuçlar doğuran Covid-19 nedeniyle hastalanan veya ölenlerin ötesinde milyonlarca insanın günlük yaşamı, geçimi ve refahı etkilenmektedir. Bu bağlamda Türkiye'deki kamusal yaşamın neredeyse her yönünü değiştiren Covid-19 salgını, Müslümanların günlük İslami yaşantılarını ve ibadet alışkanlıklarını da etkilemeye devam etmektedir.

Koronavirüsün ülkemizde salgın haline dönüşmesi ile birlikte dini toplantılar ve diğer dini toplu etkinlikler, camilerde cemaatle kılınan namazlar dahil tüm faaliyetler geçici bir süreliğine yasaklanmıştır. Hatta camiler bir süreliğine ibadete kapatılmıştır. Covid-19 salgınının Ramazan ayının başlamasından hemen önce patlak verdiğini düşündüğümüzde Müslümanlar camilerden ve diğer dini merkezlerden uzak olarak Ramazan ayındaki ibadetlerini yerine getirmiştir. Başka bir deyişle ibadetler Ramazan ayında Koronavirüs gölgesinde ya münferiden ya da aile içinde küçük gruplar şeklinde ifa edilmek zorunda kalmıştır. Bununla birlikte çevrimdışı kamusal alanlara erişim kısıtlandığından dolayı, Müslümanlar günlük dini ihtiyaçlarını karşılamak için çevrimiçi alanlara yönelmiştir. Başka bir deyişle, son yirmi senedir ortaya çıkan Müslümanların dinlerini internetten öğrenme ve yaşama eğilimleri daha da artmaya başlamıştır. (Bunt, 2018, s. 127).

Tüm bu faktörler düşünüldüğünde, Covid-19 sürecinin günlük İslami yaşamı yeniden şekillendirmekte olduğu görülmektedir. Günlük dini yaşamın şekillenmesinde camilerin ve diğer İslami kuruluşların önemli bir rol oynadığı düşünüldüğünde Koronavirüsün Müslümanların günlük ibadetlerini etkilediği görülmektedir. İlgili literatürden anlaşıldığı üzere

özellikle yaygın hastalıklar döneminde insanların günlük ibadet aktiviteleri etkilenebilmekte ve bu süreçte dini inancın birey üzerindeki etkileri olabildiğince belirginleşmeye başlamaktadır(Köse ve Küçükcan, 2006, s. 112). Bu noktadan hareketle bu çalışma, hem dünyada hem de Türkiye’de ciddi boyutlarda günlük yaşamı etkileyen Covid-19 pandemisinin insanların günlük dini yaşantılarını, özellikle de Ramazan ayındaki ibadet dünyasını nasıl etkilediğini ve insanların dini inançlarının bu salgınla baş etmelerinde nasıl bir etkisinin olduğunu ortaya koyma bakımından oldukça önemli görülmektedir. Ayrıca bu pandeminin yıkıcılığının engellenebilmesi anlamında Covid-19’la ilgili bilimsel araştırmaların ortaya konulması büyük önem arz etmektedir.

Araştırmanın amacı

Bu çalışmanın amacı, Koronavirüs salgınının Türkiye’de yaşayan Müslümanların dini inanç ve günlük İslami yaşantılarını (Özellikle Ramazan ayında) nasıl etkilediğini betimsel bir araştırma ile incelemektir. Bununla beraber inanç ve ibadetlerin felaketleri anlamlandırma, bu felaketler karşısında direnç gösterme ve sağduyuyu koruma gibi etkilerinin olup olmadığının da incelemesi hedeflenmektedir.

2. Yöntem

2.1.Araştırmanın modeli

Bu çalışma genel tarama modelinde yapılmış nicel bir araştırmadır. “Tarama modelleri, geçmişte ya da halen var olan bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımlarıdır” (Karasar, 2020) Bu araştırmada katılımcıların dini inanç ve günlük İslami yaşantıları betimsel olarak incelenmek amaçlandığından dolayı tarama modeli kullanılmıştır.

2.2. Çalışma Grubu

Bu araştırma, araştırmacılar tarafından hazırlanan online formlar kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya katılanların bazı demografik özelliklerine göre dağılımı Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1.Katılımcıların Demografik Özellikleri

Cinsiyet	N	%	Medeni durum	N	%
Erkek	585	52,3	Evli	539	48,2
Kadın	534	47,7	Bekâr	569	50,8
Toplam	1119	100,0	Diğer	11	1,0

Tablo 1’de görüldüğü gibi, araştırmaya katılan bireylerin %52,3’ü erkek, %47,7’si ise kadın katılımcılardan oluşmaktadır. Araştırmaya katılan bireylerin %48,2’si evli, %50,8’i bekar, %1,0’i ise diğer (boşanmış, vb) katılımcılardan oluşmaktadır.

Tablo 2. Katılımcıların Yaşları

Yaş	N	%
20 ve altı	89	8,0
21-40	820	73,3
41-59	196	17,5
60 ve üstü	14	1,3
Toplam	1119	100,0

Tablo 2’de görüldüğü gibi, araştırmaya katılan bireylerin %8,0’i 20 yaş ve altında, %73,3’ü 21-40 yaş arasında, %17,5’i 41-59 yaş arasında, 1,3’ü ise 60 ve üstü yaş grubundadır.

Tablo 3. Katılımcıların Gelir Durumları

Aylık gelir	N	%
Asgari ücret ve altı	268	23,9
Asgari ücret üstü -5000 TL arası	482	43,1
5000-10000 TL arası	278	24,8
10000 TL ve yukarısı	91	8,1
Toplam	1119	100,0

Tablo 3’de görüldüğü gibi, araştırmaya katılan bireylerin %23,9’u asgari ücret ve altında, %43,1’i asgari ücret ile 5000tl arasında, %24,8’i 5000-10000tl arasında, %8,1’i ise 10000tl ve üzeri aylık gelire sahip katılımcılardan oluşmaktadır.

2.3. Veri Toplama Aracı

Bu araştırmada veri toplama aracı olarak araştırmacılar tarafından hazırlanan veri toplama formu kullanılmıştır. Hazırlanan formun ilk bölümünde katılımcıların cinsiyet, medeni durum, yaş ve aylık gelir gibi demografik özelliklerine yönelik sorular yer almaktadır. İkinci bölümünde katılımcıların dini inançlarına yönelik sorular yer almaktadır. Bu bölümde; Dindarlığınızı nasıl tanımlarsınız, Koronavirüs salgın süreci dindarlığınızı nasıl etkiledi Koronavirüs salgını sürecinde Allah’a olan inancınızda bir değişiklik oldu mu, Koronavirüs insanlığın kaderi midir, Koronavirüs salgını ölüm korkunuzu ne yönde etkiledi, Koronavirüs salgını süreci ölümden sonraki hayata olan inancınızı nasıl etkiledi, Koronavirüs salgınından kurtulmak için duanın etkili olacağını düşünüyor musunuz gibi insanların dini inançlarına yönelik sorular sorulmuştur. Sonraki bölümde ise günlük İslami yaşantılara ve özellikle Ramazan ayındaki ibadetlere yönelik sorular sorulmuştur. Örneğin; “Koronavirüs salgını sürecinde ibadetleriniz arttı mı”, “Koronavirüs salgını ibadet için ayırdığınız zamanı nasıl etkiledi”, “Ramazan aylarında İslami kaynaklara (ve dini sorularınıza cevaplara) nereden ve nasıl erişiyordunuz”, “Namaz kılıyor musunuz”, “Koronavirüs salgını Ramazanda namaz kılmanızı etkiledi mi”, “Ramazan aylarında vakit namazlarınızı nerede ve nasıl kıldınız”, “Ramazan aylarında teravih namazlarınızı nerede ve nasıl kıldınız”, “Ramazan aylarında oruç tutar mısınız”, “Koronavirüs salgını bu Ramazanda oruç tutmanızı etkiledi mi”, “Ramazan aylarında Ramazan sohbetlerine ve mukabelelerine nerde ve nasıl katılıyordunuz” gibi sorularla insanların salgın öncesindeki dini yaşantılarının salgın sürecinde nasıl etkilendiği ortaya konulmuştur.

2.4. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırma kapsamında veri toplanacak katılımcıların belirlenmesi sürecinde maksimum çeşitlilik sağlayabilmek için farklı sosyo-demografik özelliklere sahip bireylere online form olarak hazırlanmış olan veri toplama aracı uygulanmıştır. Bu şekilde Türkiye’de farklı illerde yaşayan bireylerden seçkisiz yöntemle yaklaşık 1200 kişiye anket uygulanmıştır. Veriler arasında eksik ve özensiz doldurulanlar veri setinden çıkarıldıktan sonra toplam 1119 veri analize uygun hale getirilmiştir. Elde edilen veriler SPSS paket programı kullanılarak analiz edilmiştir. Katılımcıların dini inanç ve İslami yaşantılarının hangi düzeyde olduğunu belirlemek için aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri hesaplanmıştır.

BULGULAR

Bu bölümde, araştırmada elde edilen veriler analiz edilerek katılımcıların dini inanç ile günlük İslami yaşantılarına yönelik çeşitli bulgulara ulaşılmıştır. Bulgular tablolar halinde sunulmuştur.

1. Katılımcıların Dini İnançları İle İlgili Bulgular

Tablo 4. Koronavirüs salgını sürecinde Allah'a olan inancınızda bir değişiklik oldu mu?

	N	%
İnancımı olumlu etkiledi	653	58,4
Bir değişiklik olmadı.	430	38,4
İnancımı olumsuz etkiledi	6	,5
Ben zaten inanmıyorum.	30	2,7
Toplam	1119	100,0

Tablo 4'de görüldüğü gibi araştırmaya katılan bireylerin %58,4'ü Koronavirüs salgını sürecinin Allah'a olan inancını olumlu etkilediğini, %38,4'ü inancında bir değişiklik olmadığını, %0,5'i inancını olumsuz etkilediğini beyan etmiştir. Katılımcıların %2,7'si ise zaten inanmadığını ifade etmiştir.

Tablo 5. Dindarlığınızı nasıl tanımlarsınız?

	N	%
Çok dindarım	99	8,8
Dindarım	741	66,2
Çok dindar değilim	233	20,8
Hiç dindar değilim	46	4,1
Toplam	1119	100,0

Tablo 5'de görüldüğü gibi katılımcıların %8,8', çok dindar olduğunu; %66,2'si dindar olduğunu; %20,8'i çok dindar olmadığını; %4,1'i ise hiç dindar olmadığını ifade etmiştir.

Tablo 6. Koronavirüs salgını süreci dindarlığınızı nasıl etkiledi?

	N	%
Hiç etkilemedi	524	46,8
Dindarlığımı azalttı	2	,2
Dindarlığımı biraz azalttı	16	1,4
Dindarlığımı biraz artırdı	335	29,9
Dindarlığımı artırdı	242	21,6
Toplam	1119	100,0

Tablo 6'de görüldüğü gibi katılımcılar Koronavirüs salgını süreci dindarlığınızı nasıl etkiledi sorusuna, %46,8'i hiç etkilemedi; %0,2'si azalttı; %1,4'ü biraz azalttı; %29,9'u biraz artırdı; %21,6'sı dindarlığımı artırdı şeklinde cevap vermiştir.

Tablo 7. Koronavirüs salgını sizi en çok hangi açıdan etkiledi?

	N	%
Aile hayatımı etkiledi	107	9,6
Sosyal hayatımı etkiledi	465	41,6
Siyasi hayatımı etkiledi	1	,1
Dini hayatımı etkiledi	81	7,2
Sağlığımı etkiledi	11	1,0
İşimi etkiledi	128	11,4
Psikolojimi etkiledi	110	9,8

Özel hayatımı etkiledi	28	2,5
Eğitim hayatımı	90	8,0
Hiç etkilemedi	65	5,8
“Diğer” (lütfen belirtiniz)	33	2,9
Toplam	1119	100,0

Tablo 7’de görüldüğü gibi katılımcılar Koronavirüs salgını sizi en çok hangi açıdan etkiledi sorusuna %9,6’sı aile hayatımı; %41,6’sı sosyal hayatımı; %0,1’i siyasi hayatımı; %7,2’si dini hayatımı; %1,0’ı sağlığını; 11,4’ü işimi; %9,8’i psikolojimi; %2,5’i özel hayatımı; %8,0’i eğitim hayatımı; %5,8’i ise hiç etkilemediğini ifade etmiştir.

Tablo 8. Sizce Koronavirüs insanlığın kaderi midir?

	N	%
Evet, kaderidir.	779	69,6
Hayır, kaderi değildir.	113	10,1
Virüsü kadere bağlamayı mantıksız buluyorum.	217	19,4
Kadere inanmıyorum	9	,8
Kayıp	1	,1
Toplam	1119	100,0

Tablo 8’de görüldüğü gibi araştırmaya katılan bireylerin %69,6’sı Koronavirüsün insanlığın kaderi olduğunu düşünmekte, %10,1’i kaderi olmadığını ifade etmekte, %19,4’ü virüsü kadere bağlamayı mantıksız bulmakta, %0,8’i ise kadere inanmadığını beyan etmektedir.

Tablo 9. Sizce böyle bir salgın neden oldu? (Bu soruda birden çok seçenek işaretleyebilirsiniz)

	N	%
Allah bizi sınamak için verdi	547	48,9
Doğa düzenini bozduğumuz için	381	34,0
Ekonomik ve siyasi hesaplaşmaların bir sonucu olarak	310	27,7
Allah’ın bir cezası olarak	295	26,4
İnsanlar temizliğe dikkat etmediği için	274	24,5

Tablo 9’da görüldüğü gibi Koronavirüs salgınının nedenlerine ilişkin araştırmaya katılan bireylerin %48,9’u Allah bizi sınamak için verdiğini, %34,0’ü Doğa düzenini bozduğumuz için, %27,7’si Ekonomik ve siyasi hesaplaşmaların bir sonucu olduğunu, %26,4’ü Allah’ın bir cezası olduğunu, 24,5’i ise İnsanlar temizliğe dikkat etmemesini bu hastalığın nedeni olarak görmekte-dirler.

Tablo 10. Koronavirüs salgını ölüm korkunuzu ne yönde etkiledi?

	N	%
Ölüm korkum arttı	284	25,4
Ölümle ilgili düşüncelerimi etkilemedi.	606	54,2
Ölüm korkusu taşımıyorum.	161	14,4
Diğer (lütfen belirtiniz)	68	6,1
Toplam	1119	100,0

Tablo 10’de görüldüğü gibi katılımcılar Koronavirüs salgını ölüm korkunuzu ne yönde etkiledi sorusuna %25,4’ü Ölüm korkum arttı, %54,2’si Ölümle ilgili düşüncelerimi etkilemedi, %14,4’ü Ölüm korkusu taşımıyorum, %6,1’i diğer şeklinde cevap vermişlerdir.

Tablo 11. Koronavirüs salgını süreci ölümden sonraki hayata olan inancınızı nasıl etkiledi?

	N	%
İnancım arttı	453	40,5
Bir değişiklik olmadı	647	57,8
Ölümden sonraki hayata inanmıyorum	18	1,6
İnancım azaldı	1	,1
Toplam	1119	100,0

Tablo 11’de görüldüğü gibi katılımcılar, Koronavirüs salgını ölümden sonraki hayata olan inancınızı nasıl etkiledi sorusuna %40,5’i inancım arttı, %57,8’i bir değişiklik olmadı, 0,1’i inancım azaldı, % 1,6’sı ise Ölümden sonraki hayata inanmıyorum şeklinde cevap vermişlerdir.

Tablo 12. Koronavirüs salgını gibi olaylar sizce insanlığa İlahi bir uyarı mıdır?

	N	%
Evet, ilahi bir uyarıdır.	945	84,5
Hayır, hiçbir ilgisi yoktur.	74	6,6
Allah’ın bu şekilde insanları uyardığını düşünmüyorum	100	8,9
Toplam	1119	100,0

Tablo 12’de görüldüğü gibi katılımcılar, Koronavirüs salgını gibi olaylar sizce insanlığa İlahi bir uyarı mıdır sorusuna %84,5’i ilahi bir uyarı olduğunu, %6,6’sı hiçbir ilgisi olmadığını, %8,9’u da Allah’ın bu şekilde insanları uyardığını düşünmüyorum şeklinde cevap vermişlerdir.

Tablo 13. Koronavirüs salgınından kurtulmak için duanın etkili olacağını düşünüyor musunuz ?

	N	%
Tek çare duadır	408	36,5
Duanın da etkisi olabilir	638	57,0
Duanın etkisi yoktur	16	1,4
Virüsün dua ile hiçbir ilgisi yoktur	56	5,0
Kayıp veri	1	,1
Toplam	1119	100,0

Tablo 13’de görüldüğü gibi katılımcılar, Koronavirüs salgınından kurtulmak için duanın etkili olacağını düşünüyor musunuz sorusuna %36,5’i tek çare duadır, %57,0’si Duanın da etkisi olabilir, %1,4’ü Duanın etkisi yoktur, %5,0’i ise Virüsün dua ile hiçbir ilgisi yoktur cevabını vermiştir.

2. Katılımcıların Günlük Dini Yaşantılarına Yönelik Bulgular

Tablo 14. Koronavirüs salgını sürecinde ibadetleriniz arttı mı?

	N	%
Evet, daha çok ibadet ediyorum.	601	53,7
Hayır, bir etkisi olmadı.	455	40,7
Ben zaten ibadet etmiyorum	30	2,7
Hayır, ibadetlerim azaldı	11	1,0
Diğer (lütfen belirtiniz)	22	2,0
Toplam	1119	100,0

Tablo 14’de görüldüğü gibi katılımcıların %53,7’si Koronavirüs salgını sürecinde daha çok ibadet ettiğini, %40,7’si bir etkisi olmadığını, %2,7’si zaten ibadet etmediğini, %1,0’i ibadetlerinin azaldığını ve %2,0’si ise diğer şeklinde görüş belirtmiştir.

Tablo 15. Koronavirüs salgını ibadet için ayırdığınız zamanı nasıl etkilendi?

	N	%
Arttı	719	64,3
Azaldı	23	2,1
İbadete hiç zaman ayırmıyorum	32	2,9
Etkilemedi	345	30,8
Toplam	1119	100,0

Tablo 15’de görüldüğü gibi katılımcıların %64,3’ü Koronavirüs salgını sürecinde ibadete ayırdığı sürenin arttığını, %2,1’i azaldığını, %2,9’u ibadete hiç zaman ayırmadığını, %30,8’i etkilemediğini ifade etmiştir.

Tablo 16. Ramazan aylarında İslami kaynaklara (ve dini sorularınıza cevaplara) nereden ve nasıl erişiyordunuz? (Bu soruda birden çok seçenek işaretleyebilirsiniz)

	Önceki yıllarda		Bu ramazan (Koronadaki)	
	N	%	N	%
Camilerden ve imamlardan	303	27,1	119	10,6
Aile bireylerimden ve arkadaşlarımdan	343	30,7	341	30,5
Vakıf ya da derneklerden	221	19,7	142	12,7
Kütüphanelerden ya da kitapçılardan	360	32,2	266	23,8
İnternette	632	56,5	761	68,0
Televizyondan	177	15,8	193	17,2
İslâmî kaynaklara ihtiyaç duymuyorum	30	2,7	38	3,4

Tablo 16’de görüldüğü gibi katılımcılara “Ramazan aylarında İslami kaynaklara (ve dini sorularınıza cevaplara) nereden ve nasıl erişiyordunuz” sorusu sorulmuştur. Buna göre Camilerden ve imamlardan önceki yıllarda katılımcıların %27,1’i bu Ramazanda ise %10,6’sı; Aile bireylerinden ve arkadaşlarından önceki yıllarda %30,7’si bu Ramazanda %30,5’i; Vakıf ya da derneklerden önceki yıllarda %19,7’si bu Ramazanda %12,7’si; Kütüphanelerden ya da kitapçılardan önceki yıllarda %32,2’si bu Ramazanda %23,8’i; İnternette önceki yıllarda %56,5’i bu Ramazanda %68,0’i; Televizyondan önceki yıllarda %15,8’i bu Ramazanda %17,2’si yararlanmıştır. Önceki yıllarda İslâmî kaynaklara ihtiyaç duymadığını beyan edenlerin oranı %2,7 iken bu Ramazanda %3,4’tür. Buna göre Korona sürecine denk gelen bu Ramazan ayında İslami kaynaklara ve dini sorularına “Camilerden ve imamlardan” ve “Vakıf ya da derneklerden” cevap alanların oranı düşmüş iken internet ve televizyondan ulaşanların oranı ise artmıştır.

	N	Min	Mak	X	Ss
Tablo 17. Bu ramazanda ibadet yapmak ve ramazanı yaşamak için internet önemli	1119	1,00	5,00	3,4861	1,21025

Tablo 17’de görüldüğü gibi katılımcılar bu ramazanda ibadet yapmak ve ramazanı yaşamak için internetin önemli hale geldiğini (X=3,4861; katılıyorum) düşünmektedirler.

Tablo 18. Namaz kılıyor musunuz?

	N	%
Düzenli olarak kılıyorum	745	66,6
Nadiren kılıyorum	96	8,6
Düzenli kılmıyorum	214	19,1
Hiç kılmıyorum (Lütfen 30. soruya geçiniz)	64	5,7

Toplam	1119	100,0
--------	------	-------

Tablo 18’de görüldüğü gibi katılımcıların %66,6’sı düzenli olarak namaz kılmakta %8,6’sı nadiren namaz kılmakta, %19,1’i düzenli olarak kılmamakta, %5,7’si ise hiç kılmadığını beyan etmiştir.

Tablo 19. Koronavirüs salgını Ramazanda namaz kılmanızı etkiledi mi?

	N	%
Hayır, etkilemedi	699	62,5
Evet, olumsuz etkiledi	42	3,8
Evet, olumlu etkiledi	316	28,2
Kayıp veri (Namaz kılmayan vb)	62	5,5
Toplam	1119	100,0

Tablo 19’da görüldüğü gibi Koronavirüs salgını Ramazanda namaz kılmanızı etkiledi mi sorusuna katılımcıların %62,5’i etkilemediğini, %3,8’i olumsuz etkilediğini, %28,2’si ise olumlu etkilediğini ifade etmiştir.

Tablo 20. Ramazan aylarında VAKİT NAMAZLARINIZI nerede ve nasıl kıldınız?

	Önceki yıllarda		Bu Ramazan (Korona)	
	N	%	N	%
Evde ya da işyerinde yalnız olarak	543	48,5	737	65,9
Evde ya da işyerinde cemaatle	108	9,7	179	16,0
Camide yalnız olarak	13	1,2	16	1,4
Mümkün oldukça camide cemaatle	209	18,7	37	3,3
Vakıf ya da dernekte	47	4,2	29	2,6
Öğrenci yurdunda ya da okulda	95	8,5	12	1,1
Vakit namazlarını kılmıyorum	39	3,5	38	3,4
Kayıp veri (kılmayan vb)	65	5,8	71	6,3
Toplam	1119	100,0	1119	100,0

Tablo 20’de görüldüğü gibi katılımcılara “Ramazan aylarında VAKİT NAMAZLARINIZI nerede ve nasıl kıldınız” sorusu sorulmuştur. Buna göre önceki yıllarda “Evde ya da işyerinde yalnız olarak” kılan katılımcıların oranı %48,5 iken bu Ramazanda ise %65,9’dur; önceki yıllarda “Evde ya da işyerinde cemaatle” kılanların oranı %9,7 iken bu Ramazanda ise %16,0’dır; önceki yıllarda “Camide yalnız olarak” kılanların oranı %1,2 iken bu Ramazanda ise %1,4’dür; önceki yıllarda “Mümkün oldukça camide cemaatle” kılanların oranı %18,7 iken bu Ramazanda ise %3,3’dür; önceki yıllarda “Vakıf ya da dernekte” kılanların oranı %4,2 iken bu Ramazanda ise %2,6’dır; önceki yıllarda “Öğrenci yurdunda ya da okulda” kılanların oranı %8,5 iken bu Ramazanda ise %1,1’dir; önceki yıllarda “Vakit namazlarını kılmıyorum” diyenlerin oranı %3,5 iken bu Ramazanda ise %3,4 olarak hesaplanmıştır.

Tablo 21. Ramazan aylarında TERAVİH NAMAZLARINIZI nerede ve nasıl kıldınız?

	Önceki yıllarda		Bu Ramazan (Korona)	
	N	%	N	%
Evde ya da işyerinde yalnız olarak	153	13,7	394	35,2
Evde ya da işyerinde cemaatle	69	6,2	247	22,1
Camide yalnız olarak	30	2,7	9	,8
Mümkün oldukça camide cemaatle	545	48,7	50	4,5

Vakıf ya da dernekte	56	5,0	33	2,9
Öğrenci yurdunda ya da okulda	22	2,0	4	,4
Teravih namazlarını kılmıyorum	177	15,8	313	28,0
Kayıp veri (kılmayan vb)	67	6,0	69	6,2
Toplam	1119	100,0	1119	100,0

Tablo 21’de görüldüğü gibi katılımcılara “Ramazan aylarında TERA VİH NAMAZLARINIZI nerede ve nasıl kıldınız” sorusu sorulmuştur. Buna göre önceki yıllarda “Evde ya da işyerinde yalnız olarak” kılan katılımcıların oranı %13,7 iken bu Ramazanda ise %35,2’dir; önceki yıllarda “Evde ya da işyerinde cemaatle” kılanların oranı %6,2 iken bu Ramazanda ise %22,1’dir; önceki yıllarda “Camide yalnız olarak” kılanların oranı %2,7 iken bu Ramazanda ise %0,8’dir; önceki yıllarda “Mümkün oldukça camide cemaatle” kılanların oranı %48,7 iken bu Ramazanda ise %4,5’dir; önceki yıllarda “Vakıf ya da dernekte” kılanların oranı %5,0 iken bu Ramazanda ise %2,9’dur; önceki yıllarda “Öğrenci yurdunda ya da okulda” kılanların oranı %2,0 iken bu Ramazanda ise %0,4’dür; önceki yıllarda “Teravih namazlarını kılmıyorum” diyenlerin oranı %15,8 iken bu Ramazanda ise %28,0 olarak hesaplanmıştır.

Tablo 22. Koronavirüs salgını kaynaklı olarak ülkemizde son birkaç aydır camilerde Cuma namazı kılınmıyor, bu konuda ne düşünüyorsunuz?

	N	%
Kesinlikle doğru buluyorum	373	33,3
Doğru buluyorum	464	41,5
Fikrim yok	109	9,7
Yanlış buluyorum	73	6,5
Kesinlikle yanlış buluyorum	36	3,2
Kayıp veri (kılmayan vb)	64	5,7
Toplam	1119	100,0

Tablo 22’de görüldüğü gibi katılımcılar Koronavirüs salgını kaynaklı olarak ülkemizde son birkaç aydır camilerde Cuma namazı kılınmıyor, bu konuda ne düşünüyorsunuz sorusuna %33,3’ü Kesinlikle doğru buluyorum; %41,5’i Doğru buluyorum; %9,7’si fikrim yok; %6,5’i yanlış buluyorum; %3,2’si Kesinlikle yanlış buluyorum cevabını vermiştir.

Tablo 23. Koronavirüs salgını sürecinde İnternet ya da TV’den imama uyarak namaz kıldınız mı?

	N	%
Evet, ama sadece cuma namazını	6	,5
Evet, ama sadece teravih namazını	4	,4
Evet, hem cuma namazını hem de teravih namazını	3	,3
Evet, mümkün oldukça bütün namazlarımı	13	1,2
Hayır, ben hiç kılmadım , ama kılınabilir	195	17,4
Hayır, bu şekilde namaz kılınmasını dinen yanlış buluyorum	500	44,7
Hayır, kılmadım. Doğru mu yanlış mı bu konuda bir bilgim yok.	331	29,6
Kayıp veri	67	6,0
Toplam	1119	100,0

Tablo 23’de görüldüğü gibi katılımcılar Koronavirüs salgını sürecinde İnternet ya da TV’den imama uyarak namaz kıldınız mı sorusuna %0,5’i sadece cuma namazını; %0,4’ü sadece teravih namazını; %0,3’ü hem cuma namazını hem de teravih namazını; %1,2’si mümkün oldukça bütün namazlarını; %17,4’ü kendisinin hiç kılmadığını ama kılınabileceğini; %44,7’si bu

şekilde namaz kılınmasını dinen yanlış bulduğunu; %29,6'sı kılmadığını ve doğru mu yanlış mı bu konuda bir bilgisi olmadığını ifade etmiştir.

Tablo 24. Koronavirüs salgını sürecinde sosyal mesafeye uyularak cemaatle namaz kılmak(özellikle cuma namazı) hakkında ne düşünüyorsunuz?

	N	%
Zaruret olduğu için kılınabilir, ben kılmak isterim	525	46,9
Emin değilim. Belki kılınabilir ama ben kılmam	155	13,9
Bu şekilde namaz kılınmasını dinen yanlış buluyorum	115	10,3
Doğru mu yanlış mı bu konuda bir bilgim yok.	209	18,7
Diğer	49	4,4
Kayıp veri	66	5,9
Toplam	1119	100,0

Tablo 24'de görüldüğü gibi katılımcılara “Koronavirüs salgını sürecinde sosyal mesafeye uyularak cemaatle namaz kılmak (özellikle cuma namazı) hakkında ne düşünüyorsunuz” sorusu sorulmuştur. Bu soruya katılımcıların %46,9'u Zaruret olduğu için kılınabilir, ben kılmak isterim; %13,9'u Emin değilim, belki kılınabilir ama ben kılmam; %10,3'ü Bu şekilde namaz kılınmasını dinen yanlış buluyorum; %18,7'si Doğru mu yanlış mı bu konuda bir bilgim yok cevabını vermiştir.

Tablo 25. Koronavirüs salgını kaynaklı olarak ülkemizde son birkaç aydır camilerde Cuma namazı kılınmıyor, bu konuda ne düşünüyorsunuz ?

	N	%
Tüm camilerde kılınması gerekiyor, Covid-19 virüsünü gereksiz abartıyoruz	27	2,4
Zorunluluk hali olduğu için yapacak bir şey yok, kılınmasa da olur	479	42,8
Her ilde bir camide sosyal mesafeye uyularak kılınabilir (Farzı kifaye olarak)	247	22,1
Tüm camilerde sosyal mesafeye uyularak kılınabilir	236	21,1
Her ilde bir camide sosyal mesafeye uyulmayarak az sayıda kişi ile kılınabilir (Farzı kifaye olarak)	65	5,8
Kayıp veri	65	5,8
Toplam	1119	100,0

Tablo 25'de görüldüğü gibi katılımcılara “Koronavirüs salgını kaynaklı olarak ülkemizde son birkaç aydır camilerde Cuma namazı kılınmıyor, bu konuda ne düşünüyorsunuz” sorusu sorulmuştur. Bu soruya katılımcıların %2,4'ü Tüm camilerde kılınması gerekiyor, Covid-19 virüsünü gereksiz abartıyoruz; %42,8'i Zorunluluk hali olduğu için yapacak bir şey yok, kılınmasa da olur; %22,1'i Her ilde bir camide sosyal mesafeye uyularak kılınabilir (Farzı kifaye olarak); 21,1'i Tüm camilerde sosyal mesafeye uyularak kılınabilir; %5,8'i Her ilde bir camide sosyal mesafeye uyulmayarak az sayıda kişi ile kılınabilir (Farzı kifaye olarak) cevap vermiştir.

Tablo 26. Ramazan aylarında oruç tutar mısınız ?

	N	%
Evet, hepsini tutuyorum	947	84,6
Evet, çoğunu tutuyorum	99	8,8
Evet, ama birkaç gün tutuyorum	33	2,9
Hayır, hiç tutmuyorum (Lütfen 32.soruya geçiniz)	40	3,6
Toplam	1119	100,0

Tablo 26’da görüldüğü gibi katılımcılar, Ramazan aylarında oruç tutar mısınız sorusuna %84,6’ı Evet, hepsini tutuyorum; %8,8’i Evet, çoğunu tutuyorum; %2,9’u Evet, ama birkaç gün tutuyorum; %3,6’sı ise Hayır, hiç tutmuyorum cevabını vermiştir.

Tablo 27. Koronavirüs salgını bu Ramazanda oruç tutmanızı etkiledi mi?

	N	%
Hayır, etkilemedi.	972	86,9
Evet, olumsuz etkiledi.	10	,9
Evet, olumlu etkiledi.	103	9,2
Kayıp veri (tutmayanlar vb)	34	3,0
Total	1119	100,0

Tablo 27’de görüldüğü gibi katılımcılar, Koronavirüs salgını bu Ramazanda oruç tutmanızı etkiledi mi sorusuna %86,9’u hayır, etkilemedi; %0,9’u olumsuz etkiledi; %9,2’si olumlu etkilediğini ifade etmiştir.

Tablo 28. Ramazan aylarında Ramazan sohbetlerine ve mukabelelerine nerde ve nasıl katılıyordunuz?

	Önceki yıllar		Bu ramazan	
	N	%	N	%
Camide	266	23,8	52	4,6
Evde	67	6,0	446	39,9
Vakıf ya da dernekte	197	17,6	46	4,1
Kendi evimde ailemle	252	22,5	446	39,9
İnternette	31	2,8	162	14,5
Televizyondan	46	4,1	80	7,1
Ramazın sohbetlerine ve mukabelelerine katılmıyorum	134	12,0	176	15,7
Bu tür dini etkinliklere katılmam (Lütfen 34. soruya geçiniz)	126	11,3	103	9,2
Toplam	1119	100,0	1119	100,0

Tablo 28’de görüldüğü gibi katılımcılara “Ramazan aylarında Ramazan sohbetlerine ve mukabelelerine nerde ve nasıl katılıyordunuz” sorusu sorulmuştur. Buna göre önceki yıllarda Camide katılanların oranı %23,8 iken bu Ramazanda ise %4,6’dır; önceki yıllarda Evde katılanların oranı %6,0 iken bu Ramazanda ise %39,9’dur; önceki yıllarda Vakıf ya da dernekte katılanların oranı %17,6 iken bu Ramazanda ise %4,1’dır; önceki yıllarda Kendi evinde ailesiyle katılanların oranı %22,5 iken bu Ramazanda ise %39,9’dur; önceki yıllarda İnternette katılanların oranı %2,8 iken bu Ramazanda ise %14,5’tir; önceki yıllarda Televizyondan katılanların oranı %4,1 iken bu Ramazanda ise %7,1’dir. Önceki yıllarda katılımcıların %12,0’si Ramazan sohbetlerine ve mukabelelerine katılmadığını ifade ederken bu Ramazan için bu oran %15,7’dir. Ayrıca önceki yıllarda katılımcıların %11,3’ü Bu tür dini etkinliklere katılmadığını ifade ederken bu Ramazan için bu oran %9,2’dir.

3. DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

İnsanların başına gelen musibet ve felaketler ile inanç, ibadetler ve günlük İslamî yaşantı arasındaki etkileşimi incelemeye hedeflediğimiz bu çalışmada ankete katılan katılımcıların çoğunluğunun dindar bir profile sahip olduğu görülmüştür. Katılımcıların, %8,8'i kendisini çok dindar olarak tanımlarken, %66,2'si dindar, %20,8'i çok dindar değilim şeklinde tanımlamış, %4,1'i ise hiç dindar olmadığını belirtmiştir. Şu durumda elde ettiğimiz verilerin analizleri yapılırken katılımcıların %75'inin dindar olmasını dikkate almamız gerekecektir.

Yaşanan olağanüstü ve sıkıntılı olaylar bazı bireylerde dini duyguları harekete geçirebilmekte, ahlak, din, metafizik ve kutsala dair konularda düşünme eğilimini attırabilmektedir. Araştırmamızda Covid-19 salgın sürecinin insanların dindarlık düzeylerine herhangi bir etkisinin olup olmadığını görebilmek için katılımcılara “Pandemi süreci dindarlığınızı nasıl etkiledi” sorusunu yönelttik. Katılımcıların yarıya yakın bir oranı olan %46,8'inin sürecin dindarlığını hiç etkilemediği yönünde kanaat bildirmesi, kısmen dindar kesimin de dahil olduğu bir birey grubunun felaket-dindarlık etkileşimini destekler nitelikte bir görüş ortaya koymadıklarını göstermiştir. Bununla beraber pandemi sürecinin dindarlığını arttırdığını söyleyenlerin oranının %51,5 olması ise insanların olağanüstü sıkıntı ve problemlerle karşılaşmaları durumunda dine ve manevi değerlere yöneliyor olması iddiasını kuvvetlendirmiştir. Benzer bir kriter olan “Allah’a olan inancınızda bir değişiklik oldu mu” sorusuna katılımcıların %58,4'ü inancının olumlu yönde etkilendiğini, %38,4'ü ise bir değişiklik olmadığını belirtmiştir. Köse ve Küçükcan'ın Marmara depremi üzerine yaptıkları “Deprem ve Din” isimli bir çalışmada katılımcıların %49'unun depremden sonra dini/manevî konuları düşünme eğilimlerinde bir artış olduğunu ve %38'inin ise dini davranış biçimlerinde fark edilir bir değişim gözlemlendiğini belirtmişlerdir. Çalışmada bazı bireylerin yaşanan olaylardan dersler çıkarıp iç muhasebe yaparak dini hayata yöneldiklerini söyledikleri aktarılmıştır(Köse ve Küçükcan, 2006, s. 119). Benzer bir araştırmada da depremedeler, deprem sonrasında inanç ve tevekkül konusunda %65,2 oranında bir artış olduğunu belirtmiş, %32 oranında ise bir değişim olmadığı yönünde kanaat bildirmiştir(Yılmaz ve Işıtan, 2012, s. 19). Bu veriler de çalışmamızda varılan bu yöndeki bulgulara benzemektedir. Ayrıca Covid-19 salgın sürecinde insanların evlerine kapanmak zorunda kalmaları, bolca boş vakit bulan bireylerin kendilerince ihmal ettiklerini düşündükleri bazı dini ritüellere yönelmelerine vesile olmuştur. Bu konuda elde ettiğimiz bazı verileri ilgili soruların analizinde değerlendireceğiz. Katılımcıların %1,6 oranında bir bölümünün bu sürecin dindarlığını azalttığını, %0,5'inin de Allah'a olan inancını olumsuz yönde etkilediğini belirtmesi, bazı bireylerin yaşanan sürecin acıları ve baş edilemez yönleri -makalenin giriş kısmında tartıştığımız- kötülük problemi bağlamında olumsuz bir bakışla okuyarak ilahi kudrete kötülük atfetmelerinden kaynaklanması muhtemeldir.

Diğer yandan araştırmamızın katılımcıları arasında Allah'a inanmadığını söyleyen %2,7'lik bir oran tespit edilmiştir. Dini konuları ilgilendiren sorulara normal şartlarda inançsız kimselerin ilgisiz kalması beklenirken, bu katılımcıların bazen tamamının bazen de bir kısmının ilginç bir şekilde bazı dini konularda fikir beyan etmiş oldukları görülmüştür. Bu durum bir bakıma Türkiye’de kendisini inançsız olarak tanımlayan kesimin kendine has özgün yapısını göstermektedir. Türkiye toplumunda ateist olduğunu söyleyenlerin bir kısmının aslında popülist davranarak geleneksel toplum yapısından farklı görünme ve bu yönleriyle dikkat çekmeye yönelik bir tutum içerisinde oldukları söylenebilir. Bunun yanında Türkiye ateizmi önemli

ölçüde kurumsal dine, dindar kitlelerin genel dünya görüşü ve yaşam tarzına ilişkin tepkileri yansıtır. Karakteristik özelliği tepkiselliktir(Öztürk, 2019).⁸ Büyük oranda, belli felsefi temellere dayanan mutlak bir inançsızlık değildir. Çalışmamızın ana temasıyla çok fazla ilgisi olmadığı için bu hususta detaylı bir tartışmaya girmeyeceğiz ancak bu konu üzerinde araştırmalar yapacak yeni araştırmacıları bekleyen önemli bir sahadır.

Çalışmamızda Covid-19 salgın sürecinin nedenleri konusunda nasıl bir algılama söz konusu olduğunu ve yaşanan bu musibete bireylerin nasıl bir anlam yüklediği meselesi de araştırdığımız hususlardan birisidir. Deprem, sel felaketi, yıkıcı rüzgarlar ve tsunami gibi tamamen doğayla ilgili felaketler karşısında bu olayları, sebepleri bakımından anlamlandırma konusunda bireyler çok büyük oranda insan iradesi dışındaki güçlere atıflarda bulunmaktadır(Duman, 2016, s. 231–237; Köse ve Küçükcan, 2006, s. 91–116). Ancak Covid-19 salgını konusunda, yine bu tarz anlamlandırmaların oranı yüksek olmakla beraber; medyada konuyla ilgili yapılan çeşitli polemikler, spekülasyonlar, komplo teorileri ve hastalığın temizliğe dikkat edilmemesi sonucu hayvanlardan bulaşmış olması gibi çeşitli sebeplerin söz konusu olması, bazı bireylerin pandemi sürecini kötü niyetli ve çeşitli çıkar hesapları yapan uluslar arası güçlere ya da temizliğe dikkat edilmemesine yani insan iradesine bağlama eğiliminde bulunmalarına sebep olmuştur. Araştırmamızda birden fazla seçenek işaretleme imkanı tanıdığımız “sizce böyle bir salgın neden oldu?” sorusuna katılımcıların %27,7’si ekonomik ve siyasi hesaplaşmaların bir sonucu olarak derken, %24,5’i insanlar temizliğe dikkat etmediği için, %34’ü doğa düzenini bozduğumuz için cevabını vermiştir. Kaplan ve arkadaşlarının Covid-19 salgını üzerine yaptıkları bir araştırmada salgını siyasi ve ekonomik manipülasyonlara bağlayanların oranı %30,6 ve özel bir anlam yüklemeyip doğal bir salgın olarak görenlerin oranı %22, salgını ilahi bir ceza ve İlâhi bir imtihan olarak görenlerin oranı ise %39,1’dir(Kaplan ve diğ., 2020, s. 588). Bu çalışmada da Covid-19 salgını hakkında dini anlamlandırmanın yanında farklı siyasi komplolar ve doğacı referanslar gibi farklı anlamlandırma biçimleri belirgin oranlarda görülmüştür.

Ancak araştırmamızda yukarıda aktardığımız dini içerikli olmayan seçenekleri işaretleyen katılımcıların aynı zamanda konunun insan iradesi dışındaki yönünü de göz ardı etmeyip diğer seçenekleri de işaretledikleri görülmüştür. Çünkü aynı soruda katılımcıların %75,3’ü bu salgın, Allah’ın bir cezası ve bizi sınamasıdır yönündeki seçenekleri tercih etmiştir. Benzer bir şekilde salgının nedenine ilişkin doğrudan metafizik yönlü “koronavirüs salgını gibi olaylar insanlığa bir uyarı mıdır?” sorusu sorulmuş, katılımcıların %84,5’i ilahi bir uyarıdır cevabını vermiştir. Her ne kadar salgının sebepleriyle ilgili insan iradesine bağlı sebepler yer yer dile getirilmiş olsa da aktardığımız veriler, olağanüstü felaketleri dini ve metafizik temelli referanslara atıfta bulunarak anlamlandırma konusundaki genel kanının değişmediğini göstermektedir. Geçmişte yapılan bazı araştırmalarda deprem gibi doğal afetlerin kaynağı konusunda katılımcıların %76’sının Allah, %24’ünün ise doğa ve yapılaşma olarak yanıt verdiği görülmüştür.(Köse ve Küçükcan, 2006, s. 104–105)⁹. Doğal afetleri sadece doğal bir olay olarak görmeyip, onu Allah’a atfetme bireye psikolojik bir rahatlama sağlamaktadır. Böyle düşünen insan önüne geçemediği bir felaketi mutlak irade ve güç sahibi bir varlığın kontrolüne bırakmaktadır(Çetin, 2017, s. 167; Müftüoğlu, 2020, s. 9).

⁸ Ateistlerin benzer eğilim ve tutumlarını ele alan bir inceleme için bkz. Kenan Sevinç, “Ateizmin Boyutları ve Tipleri”, *İslâmî İlimler Dergisi*, c. 12, sayı:3, 2017, s. 101-132.

⁹ Benzer sonuçlar için bkz. Duman, *Deprem ve Din*, s. 236.

Covid-19 salgını gibi yeryüzündeki bütün insanları etkileyen bir felaketin anlamlandırılması ve böyle bir süreçle başa çıkılmasında din temelli diğer önemli bir husus da kader inancıdır. Geleneksel İslam inanç sisteminde kaza ve kadere imanın özel bir yeri vardır. Ehl-i Sünnet geleneği mensubu alimler Ehl-i Bidat olarak kabul ettikleri bazı mezheplere karşı kader inancını ısrarla savunmuşlar ve kelim ilmine dair eserlerinde insan fiilleri bağlamında kader konusuna has bölümler ayırmışlardır.¹⁰ Dolayısıyla bu kader öğretisi ile şekillenen İslam toplumu, yaşanan sıkıntı ve acıları kadere bağlamayı içselleştirmiştir. Bu suretle olayların gerisindeki irade ve güce boyun eğerek kabullenme sağlanmakta, aynı zamanda felaketle gelen acı, korku ve çaresizlik gibi duygular dayanılabilir hale gelmektedir. Tarihte İslam coğrafyasında görev yapmış olan oryantalistler rapor ve mektuplarında Müslümanların veba gibi durumlar karşısındaki tutumlarında kader inancının etkili olduğunu dile getirmişler ve bu inançları nedeniyle tedbirlere riayet etmediklerini kaydetmişlerdir (Panzac, 1997, s.147). Bununla beraber kader inancını eleştiren oryantalistlerin toplumlarındaki inanç ve uygulamalar dehşet verici boyutlardaydı. Orta Çağ Batı dünyasında yerleşik salgın hastalık algısına göre, salgınlar Tanrı'nın öfke ve kahrından dolaydır. Onlar, bu öfkeyi dindirmek için salgın hastalığa neden olduğunu düşündükleri cadılar ile Yahudileri öldürme ve hastalığın yayılmaması için salgın bulaşmış kimseleri yakmaya başvurmuşlardır.¹¹

Çalışmamızda toplumdaki kader-felaket ilişkisi algısını gözlemleyebilmek için katılımcılara “Sizce bu virüs insanlığın kaderi midir?” sorusunu yönelttik. Başta da belirttiğimiz gibi %75 oranında dindar bir profil yapısına sahip olan katılımcılarımızın %10,1 kaderi değildir derken, %19,4'ü virüsü kadere bağlamayı mantıksız bulmuştur, 0,8'lik bir kesim ise kadere inanmadığını dile getirmiştir. Ancak %69,6'lık gibi oldukça yüksek ve anlamlı bir oranı teşkil eden kitle “virüs insanlığın kaderidir” görüşünü benimsemiş görünmektedir. 2011 Van depremi üzerine yapılan bir çalışmada depremzedelerin deprem öncesi ve sonrası kadere inançları sorulmuş ve depremden sonra kadere olan inançlarında bir miktar değişiklik gözlemlenmiştir. Deprem öncesinde kadere çok iyi inanıyordum diyenlerin oranı %63,7 iken, deprem sonrasında çok iyi inanıyorum diyenlerin oranı %69,4 olmuştur. Az da olsa depremin kader inancı üzerinde olumlu bir etki yaptığı söylenebilir (Duman, 2016, s. 229). 1995 Dinar depremiyle ilgili bir araştırmaya katılanların ise %81,6'sı depremi kadere bağlamıştır (Çevik, 1998, s. 171). Görüldüğü gibi toplumumuzda kader inancı musibet ve felaketleri anlamlandırma ve bu olaylarla başa çıkmada önemli bir dayanak olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada dikkat çekilmesi gereken husus, kader inancı nedeniyle tedbirleri uygulamaktan kaçınma ya da önemsememe gibi durumların ortaya çıkmasına engel olabilmek için, kader inancı ve tevekkül ile sahip olduğumuz irade ve sorumluluk arasında iyi bir denge kurulması gerekir. İnsan salgın hastalıklar ve musibetler karşısında kader düşüncesine yaslanarak yanlış tevekkül anlayışıyla tedbir almaktan kaçınmamalıdır. Zarar görmesine neden olacak ihmalkârlıklardan kaçınması dinî bir zorunluluktur (İskilipli Atıf Efendi, 1332, s. 20–21; Seyyid Bey, 1338, s. 167).

¹⁰ Bkz. Ebû Mansur Abdülkâdir b. Tâhir Bağdâdî (ö. 429/1037-38), *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, İstanbul, Matbaatu'd-Devle, 1928, s. 130-176; Ebû'l-Yûsuf Muhammed el-Pezdevî (ö. 482/1098), *Usûlü'd-Dîn*, thk. Hans Peter Linss, el-Mektebetü'l-Ezheriyyeli't-Türâs, Kahire, 1963, s. 104-133; Ebu'l-Muîn en-Neseî (ö. 507/1114), *et-Temhîdu fî Usûli'd-Dîn*, thk. Muhammed Abdurrahman eş-Şâğûl, Mektebetü'r-Ravdati's-Şerîfeti li'l-Bahsi'l-İlmî, Mısır, 2006, s.85-124.

¹¹ Benzer olaylar için bkz. Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çev., Selahattin Erkanlı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s. 67-75.

Ayten ve arkadaşları, zorluklarla başa çıkma aşamasında insanların “Allah’a yalvarma, ibadetler yoluyla Allah’a yakınlaşma, hayatını dini çerçevede sorgulayarak pişmanlık ve tevbe ile yeniden yön verme” gibi hususları inceleyen bir araştırma yapmışlardır. Yaş ve cinsiyete göre değişmekle beraber bireylerin yaşadıkları sıkıntılı durumlar karşısında, bu durumdan kurtulmak için Allah’a yönelme ve dua etme sıklığının arttığını tespit etmişlerdir. Bu oranın özellikle musibete uğrayan hastalarda hasta yakınlarına göre daha yüksek olduğu görülmüştür(Ayten ve dig., 2012, s. 75–76). İnançlı kimse, dua, ibadet ve bazı dini ritüellerle kutsal varlığa yakın olma gayreti için girer. O’na dayanma ve bağlılığı ifade eden bu tür dini tecrübeler, bireyin dini hayatının ayrılmaz bir kısmını teşkil eder. Dua ve ibadet, insan ile Allah arasında iman bağı ile kurulan ilişkiyi tanımlayan ve dışa yansıtan uygulamalar bütünüdür(Hökelekli, 2016, s. 211). Araştırmamızda Covid-19 sürecinin dua ve Allah’a yönelmeye etkilerini gösteren bazı verilere ulaşılmıştır. Katılımcılarımızın %78’i virüs sürecinde dua ve ibadete olan ihtiyacını fark ettiğini ifade etmiş, %56,6’sı pandemi döneminde dua etmenin kendisini rahatlattığını belirtmiştir. Bu veriler önemli bir kesimin manevî değerlere yönelimlerinin arttığını göstermektedir. Covid-19 virüsünden kurtulmada duanın bir etkisinin olup-olmayacağını sorduğumuz bir soruya katılımcıların %36’sı tek çare duadır demiş, %57’si ise duanın da etkisi olabilir görüşünü tercih etmiştir. %5’lik bir kısım virüsün dua ile hiçbir ilgisi olmadığını ifade ederken %1,4’ü ise duanın etkisi olmadığı yönünde görüş bildirmiştir. Dolayısıyla katılımcıların %93,5 lik gibi çok büyük bir oranı salgın hastalık gibi zorlu süreçlerde duanın etkisine inanmaktadır. Kendisini hiç dindar olmayan şeklinde tanımlayan kesimden de önemli miktarda bir kitlenin duayı önemseydiği görülmüştür. Covid-19 üzerine yapılan bir diğer araştırmada da bu musibetin bir an önce geçmesi için nasıl bir aktivitede bulunulduğunun sorulması üzerine katılımcıların %85’i dua ettiğini ifade etmiştir(Ayten ve Öztürk, 2012, s. 590).¹² Bu tespit bizim ulaştığımız sonuçla örtüşmektedir.

İslam dininin temel inanç esaslarından birisi olan ahiret ve ahiretle önemli bir bağı olan ölüm konusu da araştırmamızda incelediğimiz konulardandır. Çünkü Covid-19 süreci ne yazık ki hastalığa yakalanan insanların bir kısmının ölümüne sebep olmaktadır. Bu nedenle insanlar bu süreç başladığı günden beri ölüm hakkında düşünmeye kendilerini mecbur hissetmişlerdir. Ancak inançlı ya da inançsız herkes için ölümün soğuk ve korkunç bir yüzü var olagelmıştır. Ölümün akla gelmesi, beraberinde ölüm sonrasında ne olacağı konusunu zihinlere ilham etmektedir ki bu da ahiret inancıyla ilgilidir. Çalışmamızda Covid-19 sürecinin katılımcıların ölüm korkusunu ne yönde etkilediğini belirlemeye çalıştık. Katılımcıların %14,4’ü ölüm korkusu taşımadığını belirtirken, %54,2’si ölümle ilgili düşüncelerini etkilemediğini, %25,4’ü ise ölüm korkusunun arttığını ifade etmiştir. Aslında ölüme neden olan bu tarz musibetlerde ölüm korkusunun artma oranının daha yüksek olması beklenir. Bu oranın %25 civarında kalmasının bir sebebi olarak katılımcı profilimizin büyük oranda dindar olmasını zikredebiliriz. Dindar insanların dini sorumluluklarını yerine getirdiklerine inanmaları nedeniyle ölümle ilgili konularda daha özgüven sahibi olmaları muhtemeldir. Katılımcılara bu süreçte ahiret inançlarında herhangi bir değişikliğin olup-olmadığını sorduğumuz bir soruya ise katılımcıların %40,5’i ahiret inancının arttığını ve %57,8’i ise herhangi bir değişiklik olmadığını belirtmiştir.

¹² Benzer oranda tespitler için bkz. A. Vahit İmamoğlu, “Deprem Sonrası Karşılaşılan Psikolojik Tepkiler ve Dini İçerikleri” *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl:8, Sayı:20, 2004, s. 86

İslam dini sadece dini bilgiler bütünü değil aynı zamanda, bu bilgilerin bireylerin iç dünyasında inanç irade ve moral gücü şeklinde yer edinmesini ve namaz, oruç gibi ibadetlerle insan iradesinin güçlendirilmesini hedefleyen bir dindir (Işık, 1987, s. 4). Müslüman toplumları üzerine yapılan araştırmalar gösteriyor ki doğal afetler ibadet anlayışını ve pratiğini gerek olumlu gerekse olumsuz yönde etkilemiştir (Feener ve Daly, 2016, s. 191-202). Bu bağlamda, katılımcıların büyük çoğunluğunun (%75) kendini dindar ya da çok dindar olarak tanımladığı bu çalışmada Koronavirüs salgınının günlük İslami yaşantı ve ibadet alışkanlıkları üzerindeki etkisini tespit edebilmek için katılımcılara farklı sorular yöneltilmiştir. Katılımcılara sorulan “Namaz kılıyor musunuz?” sorusuna verdikleri cevaplara göre katılımcıların %66,6’sı düzenli olarak namaz kılmakta %8,6’sı nadiren namaz kılmakta, %19,1’i düzenli olarak kılmamakta, %5,7’si ise hiç kılmadığını beyan etmiştir. Katılımcılara Koronavirüs salgını sürecinde ibadetlerinin artıp-artmadığı sorulmuştur. Katılımcıların yarısından fazlasının (%53,7) Koronavirüs salgınının ibadet alışkanlıklarını olumlu yönde etkilemiş olduğunu belirtmesi bireylerin doğal afetler ve salgınlar ile karşılaşmaları durumunda dine ve manevi aktivitelere yöneliyor olması tartışmasını kuvvetlendirmiştir. Öte yandan katılımcıların, azımsanamayacak bir oranının (%40,7) salgınının ibadet alışkanlıklarının hiç etkilemediği yönündeki görüşleri, doğal afetler ve salgınların tüm bireylerin günlük İslami yaşantısını aynı ölçüde etkilemediğini göstermektedir. Bununla birlikte sadece katılımcıların %1,0’inin olağanüstü sıkıntı ve problemlerle karşılaşmaları durumunda ibadetlerinin azaldığını beyan etmesi doğal afetler ve salgınların ibadet alışkanlıkları yönünden olumsuz bir etkisi olmadığına işaret etmektedir.

Sokağa çıkma yasaklarının uygulandığı, berber, kahvehane, lokanta gibi işyerlerinin zaman zaman önlem amaçlı kapatıldığı Koronavirüs sürecinde bireyler vakitlerini daha çok evde geçirmektedir. Bu bağlamda, katılımcılara Koronavirüs salgınının ibadet için ayırdıkları zamanı nasıl etkilediği sorulmuştur. Katılımcıların %64,3’ü Koronavirüs salgını sürecinde ibadete ayırdığı sürenin arttığını, %2,1’i azaldığını, %2,9’u ibadete hiç zaman ayırmadığını, %30,8’i etkilemediğini ifade etmiştir. Elde edilen veriler bireylerin bu süreçte ibadeti salgın ile baş etmede bir yöntem olarak kullandığı savını pekiştirmektedir (Ayten ve dig., 2012, s. 590).

Araştırmanın en önemli hedeflerinden biri, Koronavirüsün ortaya çıkardığı durumun katılımcıların günlük İslami yaşantıları ve buna bağlı olarak ibadet etme alışkanlıklarını nasıl şekillendirdiği ve olağandışı ibadet etme yöntemleri ve toplu ibadet yapamama hakkındaki görüşlerini tespit etmek olmuştur. Bu doğrultuda katılımcılara Koronavirüs salgını sürecinde Cuma namazı kılınmaması İnternet ya da TV’den imama uyarak namaz kılma sosyal mesafeye uyularak cemaatle namaz kılma hakkındaki düşünce ve uygulamaları sorulmuştur. Katılımcılar “Koronavirüs salgını kaynaklı olarak ülkemizde son birkaç aydır camilerde Cuma namazı kılınmıyor, bu konuda ne düşünüyorsunuz” sorusuna %33,3’ü Kesinlikle doğru buluyorum; %41,5’i Doğru buluyorum; %9,7’si fikrim yok; %6,5’i yanlış buluyorum; %3,2’si Kesinlikle yanlış buluyorum cevabını vermiştir. Bu veriler katılımcıların büyük bir çoğunluğuna göre (%74,8) Diyanet İşleri Başkanlığının salgının ortaya çıktığı ilk zamanlarındaki camilerde namaz kılınmama uygulamasını doğru bulmuşlardır. Başka bir deyişle yaşanan olağandışı duruma katılımcılar kendilerini adapte etmiş ve onlar için Cuma namazı gibi toplu yapılan önemli bir ibadetin bir süreliğine kılınmaması sorun teşkil etmemiştir. Elde edilen veriler doğrultusunda katılımcıların İslam’ın temel prensiplerinden biri olan hıfz-ı hayat (hayatı korumak) ilkesine göre hareket ederek daha çok sevaplı olduğunu düşünmelerine rağmen toplu ibadet etme pratiklerinden bir süreliğine feragat ettikleri argümanını güçlendirmektedir. (Kaan, 2020, s. 11).

Katılımcılara aynı soru bir de farklı seçenekler verilerek düşüncelerini ifade etmeleri için yöneltilmiştir. Katılımcılara “Koronavirüs salgını kaynaklı olarak ülkemizde son birkaç aydır camilerde Cuma namazı kılınmıyor, bu konuda ne düşünüyorsunuz” sorusu sorulmuştur. Bu soruya katılımcıların %2,4’ü tüm camilerde kılınması gerekiyor, Covid-19 virüsünü gereksiz abartıyoruz; %42,8’i Zorunluluk hali olduğu için yapacak bir şey yok, kılınmasa da olur; %22,1’i Her ilde bir camide sosyal mesafeye uyularak kılınabilir (Farzı kifaye olarak); 21,1’i Tüm camilerde sosyal mesafeye uyularak kılınabilir; %5,8’i Her ilde bir camide sosyal mesafeye uyulmayarak az sayıda kişi ile kılınabilir (Farzı kifaye olarak) cevap vermiştir. Benzer bir şekilde katılımcılara “Koronavirüs salgını sürecinde sosyal mesafeye uyularak cemaatle namaz kılmak (özellikle cuma namazı) hakkında ne düşünüyorsunuz” sorusu sorulmuştur. Bu soruya katılımcıların %46,9’u Zaruret olduğu için kılınabilir, ben kılmak isterim; %13,9’u Emin değilim, belki kılınabilir ama ben kılmam; %10,3’ü Bu şekilde namaz kılınmasını dinen yanlış buluyorum; %18,7’si Doğru mu yanlış mı bu konuda bir bilgim yok cevabını vermiştir. Yine buradaki bulgular önceki iki sorudan elde edilen verilerle birlikte düşünüldüğünde %75 inin kendisini dindar olarak tanımlayan katılımcı grubunun olağanüstü sıkıntı ve problemlerle karşılaşmaları durumuna günlük İslami yaşantı açısından uyum sağlıyorlar savını kuvvetlendirmektedir(Yaman, 2020, s. 27). Bununla birlikte, elde edilen bulgular neticesinde Covid-19 sürecinin İslam’ı günün şartlarına göre anlamının ve yaşamının gerekli olduğunu savunan yorumlara yer açtığı kanısına varılabilir (Roy, 2004, s. 292).

Çalışmamızda ayrıca Koronavirüs salgını sürecinde katılımcıların internet ve diğer dijital teknolojileri kullanarak toplu ibadet etme alışkanlıklarını idame edip etmedikleri tespit etmek için katılımcılara “Koronavirüs salgını sürecinde İnternet ya da TV’den imama uyarak namaz kıldınız mı” sorusu yöneltilmiştir. %0,5’i sadece cuma namazını; %0,4’ü sadece teravih namazını; %0,3’ü hem cuma namazını hem de teravih namazını; %1,2’si mümkün oldukça bütün namazlarını; %17,4’ü kendisinin hiç kılmadığını ama kılınabileceğini; %44,7’si bu şekilde namaz kılınmasını dinen yanlış bulduğunu; %29,6’sı kılmadığını ve doğru mu yanlış mı bu konuda bir bilgisi olmadığını ifade etmiştir. Bu verilere göre katılımcıların büyük çoğunluğunun (%91,7) internet ve diğer dijital teknolojileri namaz kılma alışkanlıklarını sürdürmede tercih etmediği anlaşılmaktadır. Ama yine de azda olsa katılımcıların %2,4’lük bir kısmının camilere ve diğer toplu ibadet etme mekanlarına erişimin kısıtlı olduğu salgın sürecinde cemaat ile namaz kılmak için internet ve diğer dijital teknolojilerden faydalandığı görülmektedir. Bu veriler insanların salgın ve diğer musibetler karşısında çevrimdışı alanlara erişimlerinin kısıtlı olduğu süreçlerde günlük dini ihtiyaçlarını karşılamak için çevrimiçi alanlara yöneldiği tezini pekiştirmektedir (Meza, 2020, s. 11).

Koronavirüs salgını gibi dünyadaki tüm toplumların günlük yaşantılarını etkileyen bir musibetin Müslümanların ibadet ayı olarak adlandırdıkları Ramazan ayındaki dini ritüelleri nasıl etkilediği de önemli bir husustur. Nitekim Türkiye’de yaşayan Müslümanlar için Ramazan ayı hem daha çok dini pratiklere yönelme hem de ritüelleşen kültürel geleneklerle dolu bir ay olmuştur. Camilerde cemaatle kılınan teravih namazları, cami çıkışlarında yapılan çay sohbetleri, camilerde, vakıf ve derneklerdeki Kur’an-ı Kerim mukabeleleri ve sohbetleri, aileler ve dostlar arasında yapılan toplu iftarlar ve şehirlerin farklı yerlerinde kurulan iftar çadırları ile yıllardır Ramazan ayları dini bir şölen olarak idrak edilmiştir (Oğur, 2019, s. 127). Covid-19 salgını sürecinde ifa edilen son Ramazan ayında bu dini ritüellerin büyük bir kısmı terk edilmek zorunda kalınmış ve bireylerin aileleri içindeki pratikler ve etkinlikler ile sınırlı kalmıştır. Bu

minvalde, çalışmamızda Covid-19'un Ramazan ayındaki günlük İslami yaşantı ve pratikleri nasıl şekillendirdiğini tespit etmek için katılımcılara Koronavirüsün oruç, vakit ve teravih namazları, Ramazan sohbetleri ve Kur'an-ı Kerim mukabeleleri ile ilgili sorular yönelttik. Sadece %3.6'sının Ramazan aylarında hiç oruç tutmuyorum dediği katılımcı grubumuzun %86.9'u Covid-19 salgınının oruç tutmasını etkilemediğini %0.9'u olumsuz etkilediğini ve %9.2'si ise olumlu yönde etkilediğini ifade etmiştir. Bu bulgular doğrultusunda Covid-19 un insanların sosyal hayatı kısıtlaması ve hatta bazı işyerlerinin kapatılması ile bireylerin daha çok evde vakit geçirmek zorunda kalması beraber düşünüldüğünde salgının katılımcıların yaklaşık olarak onda birinin oruç tutmasını olumlu olarak etkilemesi son derece manidardır. Bunu dünyevileşme-uhrevileşme bağlamında düşünecek olursak salgının zorunlu kıldığı dünyevi meşgalelerden daha çok uzak durma gerçeği Ramazan ayında oruç tutulmasını olumlu yönde etkilemiş olduğunu belirtmiştir. Öte yandan Covid-19 sürecinin katılımcıların Ramazan ayında toplu olarak yapılan ibadetlerini olumsuz bir şekilde etkilediği belirlenmiştir. Nitekim katılımcıların yaklaşık %40'ı önceki yıllardaki Ramazanlarda vakit namazlarını cemaat ile kıldıklarını ifade ederken Covid-19 Ramazanında yaklaşık %20'si cemaat ile kıldığını ifade etmiştir. Benzer bir şekilde katılımcıların yaklaşık %63'ü önceki yıllardaki Ramazanlarda teravih namazlarını cemaat ile kıldıklarını belirtirken Covid-19 Ramazanında yaklaşık %30'si cemaat ile kıldığını ifade etmiştir. Bununla birlikte Koronavirüs Ramazanında toplu olarak kılınan namazların camiler ve dini derneklerden evlere ve iş yerlerine taşındığı görülmüştür.

Dini inançlar ve alışkanlıklar ortaya çıkan yeni durumlara kendilerini adapte ederek inanlara dinlerini yaşamaları için gerekli ortamı sunmak durumundadır. Başka bir ifade ile, bireyler yaşanan olağanüstü ve sıkıntılı olaylara dini gereksinimlerini ve pratiklerini uyarlamaktadır(UNICEF, 2020). Türkiye'de yaşayan Müslümanların salgın sürecinde günlük İslami deneyimlerini de inceleyen bu çalışmada ibadet ayı olarak adlandırılan Ramazanda ibadet alışkanlıklarının ve İslami kaynaklara erişimin Koronavirüs gölgesinde ifa edilen bu Ramazanda önceki yıllara göre nasıl farklı olarak şekillendiği ve adapte edildiği bu çalışmada incelediğimiz konulardandır. Bu bağlamda anketin ilgili kısmında katılımcılara ilk olarak İslami kaynaklara önceki yıllardaki ve bu yılki Ramazan ayında nasıl eriştikleri soruldu. Katılımcılara "Ramazan aylarında İslami kaynaklara (ve dini sorularınıza cevaplara) nereden ve nasıl erişiyordunuz" sorusu yöneltilmiştir. Camilerden ve imamlardan önceki yıllarda katılımcıların %27,1'i bu Ramazanda ise %10,6'sı yararlanmıştır. Katılımcıların önceki yıllarda %30,7'si bu Ramazanda %30,5'i aile bireyleri ve arkadaşları vasıtası ile İslami kaynaklara eriştiklerini ifade etmiştir. Vakıf ya da derneklerden önceki yıllarda katılımcıların %19,7'si bu Ramazanda %12,7'si İslami kaynaklara erişmek için faydalanmıştır. Kütüphanelerden ya da kitapçılardan önceki yıllarda %32,2'si bu Ramazanda %23,8'i; İnternette önceki yıllarda %56,5'i bu Ramazanda %68,0'i; televizyondan önceki yıllarda %15,8'i bu Ramazanda %17,2'si yararlanmıştır. Önceki yıllarda İslâmî kaynaklara ihtiyaç duymadığını beyan edenlerin oranı %2,7 iken bu ramazanda %3,4'tür. Buna göre Korona sürecine denk gelen bu Ramazan ayında İslami kaynaklara ve dini sorularına "Camilerden ve imamlardan" ve "Vakıf ya da derneklerden" cevap bulanların oranı düşmüş iken internet ve televizyondan cevap bulanların oranı ise artmıştır. Bu veriler gösteriyor ki Covid-19'un zorunlu kıldığı çevrimiçi alanlara bağlılık Müslümanların dini ihtiyaçları karşılamaları için de bir bilgi kaynağı olarak görülmeye başlamıştır. Hasılı, bu durum Müslümanların çevrimdışı kaynaklardan çevrimiçi kaynaklara yöneldiği iddiasını güçlendirmiştir. (Rahman ve diğ, 2015). Benzer bir şekilde katılımcıların Ramazan aylarında dini sohbetlere ve mukabelelere nasıl eriştiklerini tespit etmek için

katılımcılara “Ramazan aylarında Ramazan sohbetlerine ve mukabelelerine nerde ve nasıl katılıyordunuz?” sorusu yöneltilmiştir. %67’sinin ramazan sohbetlerine ve mukabelelerine katıldığını ifade ettiği katılımcıların önceki yıllarda yaklaşık %40’ı cami ve derneklerde toplu olarak bu tür dini pratiklere katılırken Covid-19 sürecinde idrak edilen Ramazan ayında önemli bir şekilde düşerek %8,7 olmuştur. Öte yandan evlerde gerek bireysel olarak gerekse ailelerle ifa edilen Ramazan sohbetleri ve mukabeleleri önceki yıllarda yaklaşık %28,5 iken Covid-19 sürecinde idrak edilen Ramazan ayında önemli bir şekilde yükselerek %79,8 olmuştur. Elde edilen bu veriler Koronavirüs salgınının Ramazan ayındaki günlük İslami pratikleri kamusal alanlarda toplumsal idrak edilme düzeyinden daha hususi alanlarda gerçekleştirilen ailesel veyahut bireysel düzeye doğru şekillendirmiştir yargısına varılabilir. Bunun ile birlikte, katılımcıların sadece %6,9’u önceki yıllarda internet ve televizyon gibi dijital teknolojiler vasıtası ile Ramazan sohbetlerine ve mukabelelerine katıldığını belirtirken Koronavirüs gölgesinde idrak edilen Ramazan ayında bu oran dikkate değer bir ölçüde artarak %21,6 olmuştur. Bu veriler doğrultusunda Covid-19 gibi olağanüstü ve sıkıntılı bir durumla pekişen yeni normalde Müslümanlar için önemli olarak kabul edilen Ramazan ayında Koronavirüs salgınının bireylerin günlük İslami alışkanlıklarını şekillendirdiği ve dini pratikleri yaşamının kamusal alanlardan hususi ve çevrimiçi alanlarla yer değiştiği , internet ve dijital teknolojilerle birlikte yeni dini anlayışlar ve yorumlamaların ortaya çıktığı tartışmasını güçlendirmektedir (Fakhruroji, 2019, s. 12).

Çalışmamızda son olarak internetin Covid-19 gölgesinde gerçekleşen Ramazan ayındaki günlük İslami yaşantıdaki önemini belirleyebilmek için katılımcılara ibadet yapmak ve Ramazanı yaşamak için internetin önemli hale gelip gelmediği soruldu. Katılımcıların büyük bir çoğunluğu Covid-19 Ramazanında ibadet yapmak ve Ramazanı yaşamak için internetin önemli hale geldiğini (X=3,4861; katılıyorum) düşünmektedirler. Yukarıdaki verilerle birlikte düşünüldüğünde, bu durum internetin Müslümanların günlük İslami yaşantılarını şekillendirdiği ve olağanüstü felaketler ortamında dini deneyimlere yardımcı olduğu anlayışını güçlendirmektedir(Basak, 2019, s. 87; Fadil ve Fernando, 2015, s. 65).

KAYNAKLAR

- Ardoğan, R.(2015) "Kelam Açısından Doğal Kötülüklerin İlahî Adalet ile Bağdaşırılığına İlişkin İzahlar", *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 4 / 2.
- Arslan,H. (2002). “Doğal Felaket ve İstiraplar Konusunda Kelamcıların Görüşleri” *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 2 , ss.19-34.
- Aydın, M. Z. ve Esen, A.(1997) “Türkiye’de Deprem Zararlarının Çok Olması ile Kader İnancı Arasındaki İlişki”, *Diyanet İlmi Dergi*, cilt 33, sayı 3, ss. 59-74.
- Ayten, A., Göcen, G., Sevinç, K., ve Öztürk, E. E. (2012). Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi: Hastalar, Hasta Yakınları ve Hastane Çalışanları Üzerine Ampirik Bir Araştırma, *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12(2), ss. 45-79.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâdir b. Tâhir (1928.), *Kitâbu Usûli’-d-Dîn*, İstanbul, Matbaatu’d-Devle.
- Basak, M. A. (2019). *The Formation of MuslimIdentities in Canadian Offline and Online spaces* Masters, Memorial University of Newfoundland <https://research.library.mun.ca/14335/>.
- Berger, P. L. (2017). *Dinin Sosyal Gerçekliği*. İnsan Yayınları.
- Bilmen, Ö. N. (1959). *Muvazzah İlm-i Kelam*. Yeni Matbaa.
- Bunt,G.R.(2018).*Hashtag Islam:How Cyber-Islamic Environments Are Transforming Religious Authority* , University of North Carolina Press.
- Çetin, M. (2017). *Nebevî Yaklaşımla Doğal Afetlerin Metafizik Boyutu*. Altın Kalem Yayınları.
- Çevik, D. Ş. (1998). Dinar ve Deprem. *Deprem Araştırma Bülteni*, 25(78), 1-208.
- Duman, Z. (2016). *Sosyolojik Açidan Deprem ve Din- Depremlerin Dini İnanç ve Davranışlar Üzerine Etkisi*. Rağbet Yayınları.
- Eryiğit, A. (2019). *İnsan Fiüllerinin Yaratılması Sorunu Üzerine Bir İnceleme*. III. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi, Iğdır.
- Fadil, N. ve Fernando, M. (2015). Rediscovering the “everyday” Muslim: Notes on an anthropological divide. *HAU: Journal of Ethnographic Theory*, 5(2), 59-88.
- Fakhruroji, M. (2019). Muslims Learning Islam on the Internet. İçinde M. Woodward ve R. Lukens Bull (Ed.), *Handbook of ContemporaryIslam and MuslimLives* (ss. 1-17). Springer International Publishing.
- Feener, R., Daly, P. (2016). Religion and reconstruction in thewake of disaster. *AsianEthnology*, 75(1), 191-202.
- el-Fîrûzâbâdi, Meccuddin Muhammed b. Yakub. (2008). *el-Kamusu'l-Muhît*, thk. Enes Muhammed eş-Şâmî ve Zekeriyya Cabir Ahmed, Dâru'l-Hadîs, Kahire.

- Hastie, R. (1984). Causes and effects of causal attribution. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46(1), 44-56.
- Hökelekli, H. (2016). *Din Psikolojisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- İmil, M. (2020). Kutsal Dünyanın Virüsle İmtihanı: Post-Pandemik Dönem ve Din. *Dini Araştırmalar*, 23(57), 65-94.
- İşık, E. (1987). *Gençliğin Ruhi ve Manevi Problemleri*. İSAV Yayınları.
- İbn Manzur, Cemaluddîn Muhammed. (1969). *Lisanu'l-Arab*, Beyrut.
- İmamoğlu, A. V. (2004). “Deprem Sonrası Karşılaşılan Psikolojik Tepkiler ve Dini İçerikleri” EKEV Akademi Dergisi, Yıl:8, Sayı:20.
- İskilipli Atıf Efendi. (1332). *Mir'atü'l-İslâm*. Matbaa-i Şems.
- İsfehânî, Ebî'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed, *el-Mufredât Ğarîbi'l-Kur'an*, el-Mektebetü't Tevfikiyye, Kahire, tsz.
- Kaan, E. O. (2020). Salgın Hastalık Döneminde Alınan Tedbirlerin Fıkî Analizi. *Kocaeli İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(1), 5-24.
- Kâdî Abdülcebbar, Abdullah b. Ahmed Ebu'l-Hüseyn (1962). *el-Muğnî fî Ebvâbi'-Tevhîd ve'l-Adl*, thk. Ahmet Fuat Ehvani ve diğerleri, Mısır.
- Kaplan, H., Sevinç, K., ve İşbilen, N. (2020). Doğal Afetleri Anlamlandırma ve Başa Çıkma: Covid 19 Salgını Üzerine Bir Saha Araştırması. *Journal of TurkishStudies, Volume 15 Issue 4*, 579-598.
- Karakaş, M. (2020). Covid-19 Salgınının Çok Boyutlu Sosyolojisi ve Yeni Normal Meselesi. *İstanbul University Journal of Sociology*, 40(1), 541-573.
- Karasar, N. (2020). *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar İlkeler Teknikler*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Kelly, H. (2011). The classical definition of a pandemic is not elusive. *Bulletin of the World Health Organization*, 89(7), 540-541.
- Kizilgeçit, M. ve Çinici, M. (2020). Koronavirüs (Covid-19) Sürecinde Yapay Sinir Ağları Yöntemiyle Bireylerin Dini Başa Çıkma Düzeylerinin Tahmini. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 54.
- Köse, P. ve Küçükcan, T. (2006). *Doğal Afetler ve Din*. Emre Yayınları, İstanbul.
- Kula, N. (2002). Deprem ve Dini Başa Çıkma. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1) 234-255.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr (1979). *Kitâbu't-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul.
- Meza, D. (2020). In a Pandemic Are We More Religious? Traditional Practices of Catholics and the

- COVID-19 in Southwestern Colombia. *International Journal of Latin American Religions*, 1-17.
- Miner, M.H. ve McKnight, J. (1999). Religious Attributions: Situational Factors and Effects on Coping. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 38(2), 274-286.
- Müftüoğlu, M. (2020). Kur'an-ı Kerim'e Göre Bela ve Musibetler Karşısında İnsanın Durumu ve Manevi Değerlerin Önemi. *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi*, 5, 8-27.
- en-Nesefî, Ebu'l-Muîn. (2006). *et-Temhîdu fî Usûli'd-Dîn*, thk. Muhammed Abdurrahman eş Şâğûl, Mektebetü'r-Ravdati's-Şerîfeti lil-Bahsi'l-İlmî, Mısır.
- Nikiforuk, A. (2000). Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi, çev., Selahattin Erkanlı, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Oğur, Ü. (2019). Kutsal Zaman Olarak Ramazan Ayının Sokak Kültürüne Yansıması: Van Örneği. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 44, 109-130.
- Özdemir, M. (2001). *İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi*, Furkan Kitaplığı.
- Öztürk, M. (2019). *Türk / Türkiye tipi ateizmin genel karakteristiği* [News]. <https://www.karar.com/>. <https://www.karar.com/yazarlar/mustafa-ozturk/turk-turkiye-tipi-ateizmin-genel-karakteristigi-11310>
- Özdiñç, R. (2014). "Allah'ın Kaderine Kaçmak: Veba ve Kolera Etrafında Tedbir Düşüncesi", *Kelam Araştırmaları*, 12:1, ss. 295-318.
- Panzac, D. (1997). *Osmanlı İmparatorluğunda Veba: 1700-1850*, (S. Yılmaz, Çev.). Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed (1963). *Usûlü'd-Dîn*, thk. Hans Peter Linss, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire.
- Rahman, A. A., Hashim, N. H., ve Mustafa, H. (2015). Muslims in cyberspace: Exploring factors influencing online religious engagements in Malaysia. *Media Asia*, 42(1-2), 61-73.
- Roy, O. (2004). *Globalized Islam: The Search for a New Ummah*, Columbi University Press.
- Seyyid Bey. (1338). *Usûl-i Fıkıh Dersleri* (C. 2).
- Sevinç, K. (2017). "Ateizmin Boyutları ve Tipleri", *İslâmî İlimler Dergisi*, c. 12, sayı:3, , ss. 101-132.
- eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm. (1993). *el-Milel ve'n-Nihal*, nşr. Emir Ali Mehnâ-Ali Hasan Fâûr, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut.
- Tan, Z. (2011). *Kur'an'a Göre Geçmiş Kavimlerin İnkırazında Ma'siyetin Rolü*, Kitap Neşriyat- Dağıtım, Ankara.
- Tarhan, N. (2009). *İnanç Psikolojisi*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Topaloğlu, B. ve Çelebi, İ. (2010). *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İsam Yayınları, İstanbul.

UNICEF. (2020, Nisan). *Launch of Global Multi-Religious Faith-in-Action Covid-19 Initiative*.
<https://www.unicef.org/press-releases/launch-global-multi-religious-faith-action-covid-19-initiative>

World Health Organization. (2020). *Coronavirus disease (COVID-19)*.
<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>

Yaman, A. (2020, Nisan). Salgın Hastalıklar ve Toplu İbadet. *Din Düşünce Yorum*, 353, 26-28.

Yılmaz, S. ve İbrahim I. (2011). “Doğal Afetlerin Psiko-Sosyal Sonuçları: Van Depremi Örneği”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, 6 (11).

ez-Zebîdî, es-Seyid Muhammed Murtaza el-Hüseyn. (1965). *Tacu'l-Arûs min Cemheriti'l-Kâmus*, Thk. Abdussettar Ahmed Faraj. Kuveyt.